

Dynamiek en robuustheid van multifunctionele landbouw

Rapportage onderzoeksfase 2: empirisch onderzoek
onder 120 multifunctionele landbouwbedrijven

Henk Oostindie - Pieter Seuneke - Rudolf van Broekhuizen - Els Hegger - Han Wiskerke

Dynamiek en robuustheid van multifunctionele landbouw

Rapportage onderzoeksfase 2: empirisch onderzoek
onder 120 multifunctionele landbouwbedrijven

Henk Oostindie
Pieter Seuneke
Rudolf van Broekhuizen
Els Hegger
Han Wiskerke

**Dynamiek en Robuustheid van Multifunctionele Landbouw is een tweejarig onderzoeks-
programma van Wageningen University, gefinancierd door het Ministerie van EL&I en
ondersteunend aan de Taskforce Multifunctionele Landbouw**

Januari 2011
Leerstoelgroep Rurale Sociologie
Wageningen University

Inhoud

0	Voorwoord	5
1	Introductie	6
1.1	Achtergrond en doelstelling	6
1.2	Onderzoeksmethodiek en representativiteit onderzoekspopulatie	6
1.3	Leeswijzer	7
2	Dynamiek en robuustheid van MFL activiteiten	9
2.1	Introductie	9
2.2	Aanzienlijke verschillen in frequentie en gemiddelde levensduur	9
2.3	Indicaties voor groeiende omzet in de tijd	10
2.4	Vooral betekenisvol in combinatie met andere MFL activiteiten	11
3	Dynamiek en robuustheid op bedrijfsniveau	13
3.1	Introductie	13
3.2	Breed scala aan drijfveren: vooral behoefte aan 'anders boeren'	14
3.3	Toenemende bedrijfseconomische betekenis	15
3.4	Positieve wisselwerking met agrarische ontwikkeling	16
3.5	Strategie van geleidelijk investeren in MFL	19
3.6	Positieve beoordeling gezinsinkomen en bedrijfsopvolging	23
3.7	Samenwerking is belangrijk	24
3.8	Dynamiek en robuustheid als samenspel van factoren	26
4	Multifunctionele landbouw in regionaal perspectief	27
4.1	Introductie	27
4.2	Regionale verscheidenheid in MFL-bedrijvigheid	27
4.3	Het Groene Woud	29
4.4	Flevoland	30
4.5	Laag Holland	31
4.6	Walcheren en Zuid Beveland	31
4.7	De Wolden e.o.	32
4.8	Noordelijke Friese Wouden e.o	33
4.9	Naar een onderzoeksagenda voor MFL als gebiedsmodel	33
5	Conclusies	35
	Noten	37
	Bijlagen	38

Voorwoord

Voor u ligt het tweede rapport van het onderzoeksproject 'Dynamiek en Robuustheid van Multifunctionele Landbouw', dat wordt gefinancierd door het Ministerie van EL&I. Het project is ondersteunend aan de Taskforce Multifunctionele Landbouw.

Als vervolg op de eerste onderzoeksfase, een stand-van-zaken beschrijving en analyse door middel van een literatuurstudie en interviews met experts, heeft de tweede fase van het onderzoek zich gericht op een empirische verkenning van de dynamiek en robuustheid van multifunctionele landbouw. Daartoe zijn in totaal 120 bedrijven bezocht en diepte-interviews gehouden met betrokken boeren en boerinnen in zes onderzoeksgebieden. In deze rapportage presenteren we de uitkomsten van de kwantitatieve en kwalitatieve analyse van het verzamelde praktijkmateriaal op de volgende niveaus; 1: De multifunctionele activiteit (zorg, educatie, toerisme, etcetera); 2: Het multifunctionele landbouwbedrijf en 3: De multifunctionele regio.

Zonder in dit voorwoord reeds alle conclusies te presenteren, wil ik toch graag een paar belangrijke bevindingen noemen, in het bijzonder omdat ze afwijken van het dominante beeld over multifunctionele landbouw. In de eerste plaats toont dit onderzoek overduidelijk aan dat multifunctionele landbouw geen afbouwstrategie is, maar juist een bewuste toekomststrategie die voortkomt uit positieve drijfveren, zoals meer contact met burgers en directe relatie met consumenten. Ten tweede blijkt uit dit rapport dat nieuwe activiteiten op het agrarisch bedrijf geen bedreiging zijn voor de klassieke primaire productie; integendeel, het gros van de multifunctionele ondernemers investeert zowel in nieuwe activiteiten als in de agrarische tak. In de derde plaats blijkt dat nieuwe activiteiten over de brede linie een duidelijke ondersteuning betekenen voor inkomensvorming op agrarische bedrijven. Ten vierde blijkt uit dit rapport dat multifunctionele landbouw een bedrijfsmodel is dat in staat is om de decennialange trend van arbeidsuitstoot uit de landbouw een halt toe te roepen; op een aanzienlijk deel van de bezochte bedrijven is er juist sprake van een groeiende arbeidsinzet. En tot slot wil ik niet onvermeld laten dat uit dit onderzoek blijkt dat er sprake is van een aanzienlijke regionale verscheidenheid met betrekking tot multifunctionele landbouw; elk gebied heeft zo zijn eigen dynamiek en vorm van robuustheid.

Het onderzoeksproject bevindt zich inmiddels in de derde en laatste fase met een focus op leren en competentieontwikkeling, ofwel de bijzondere leerkenmerken van MFL bedrijvigheid en de betekenis hiervan voor toekomstige ondersteuning en scholing. De rapportage over deze laatste fase alsmede de overkoepelende eindrapportage van het project zullen in het voorjaar van 2011 verschijnen.

Voor de totstandkoming van dit rapport heeft het onderzoeksteam dankbaar gebruik gemaakt van de deskundigheid van de leden van de begeleidingscommissie. We zijn hen erkentelijk voor hun commentaar op de aanpak van het empirisch onderzoek, op de resultaten van het veldwerk en op de conceptversie van dit rapport. Rest mij om namens betrokken onderzoekers alle boeren en boerinnen, die een bijdrage hebben geleverd aan deze tweede onderzoeksfase, heel hartelijk te bedanken voor hun inzet en bereidheid om – soms behoorlijk vertrouwelijke – informatie met ons te delen. Zonder deze bijdrage had dit rapport nooit geschreven kunnen worden. Voor ons was het bovenal zeer inspirerend om zoveel mensen te leren kennen die met bezieling en creativiteit inhoud geven aan de toekomst van multifunctionele landbouw in Nederland!

Prof.dr.ir. Han Wiskerke

Projectleider Dynamiek en Robuustheid van Multifunctionele Landbouw

1. Introductie

1.1 Achtergrond en doelstelling

Deze rapportage bevat de resultaten van onderzoeksfase 2 van het onderzoek Dynamiek en Robuustheid Multifunctionele Landbouw. Daarbij wordt voortgebouwd op de uitkomsten van onderzoeksfase 1 zoals eerder gepubliceerd ¹. Hierin wordt onder andere geconcludeerd dat multifunctionele landbouw op uiteenlopende schaalniveaus gestalte krijgt en dat met name op het niveau van Het Bedrijf en De Regio er in Nederland nog belangrijke kennislacunes bestaan. Deze conclusies hebben zich onder meer vertaald in de volgende richtinggevendende vragen voor onderzoeksfase 2:

- Welke dynamiek kennen afzonderlijke en combinaties van multifunctionele landbouw (MFL) activiteiten?
- Wat zijn de belangrijke drijfveren achter de start van de activiteiten?
- Wat is de bedrijfseconomische betekenis van de nieuwe bedrijfsactiviteiten?
- In hoeverre gaan MFL activiteiten gepaard met verdere agrarische ontwikkeling?
- Welke dynamiek kennen de nieuwe en agrarische bedrijfsinvesteringen?
- Welke dynamiek kent de arbeidsinzet op betrokken bedrijven?

- In hoeverre is er sprake van regionale verscheidenheid in dynamiek en robuustheid van MFL bedrijvigheid?
- Wat zijn belangrijke factoren om regionale verschillen te verklaren?

1.2 Onderzoeksmethodiek en representativiteit onderzoekspopulatie

De tweede onderzoeksfase heeft zich primair georiënteerd op de verzameling van aanvullend empirisch materiaal. Daartoe is allereerst een selectie gemaakt van regio's met mogelijk betekenisvolle verschillen in termen als agrarisch grondgebruik en agrarische bedrijfskarakteristieken, bredere kenmerken van de plattelandseconomie, nabijheid van de stad, meer of minder lange MFL tradities, aanwezige MFL activiteiten, nieuwe vormen van gebiedsgerichte samenwerking, gedeelde visies over de toekomst van de landbouw, etcetera (in hoofdstuk 4 hierover meer). Uiteindelijk is er gekozen voor de volgende, overigens niet rigide afgebakende, regio's:

- Groene Woud
- Flevoland
- Laag Holland
- Walcheren en Zuid Beveland
- Friese Wouden e.o.
- De Wolden e.o.

De keuze voor deze zes regio's is mede de uitkomst van pragmatische overwegingen. Zo vormde beschikbaarheid van en toegang tot eerder relevant onderzoeksmateriaal en/of contacten in deze gebieden één van de overwegingen. Het laatste maakt het mogelijk om deels op dit onderzoeksmateriaal voort te bouwen en veranderingen in de tijd beter te kunnen plaatsen. In elke regio is een twintigtal bedrijven bezocht met een enquête als basis voor gegevensverzameling. Naast kwantitatieve gegevensverzameling was er ook aandacht voor kwalitatieve gegevens om betekenisvolle informatie in de vorm van toelichtingen, aanvullingen en zijsporen niet verloren te laten gaan. De 120 bedrijven zijn op verschillende manieren benaderd omdat het vooralsnog, zeker op regionaal niveau, ontbreekt aan betrouwbare en toegankelijke adressenbestanden van MFL bedrijven. In de benaderingswijze is gebruikt gemaakt van:

- beschikbare adressenbestanden zoals samengesteld binnen eerder onderzoek.
- website inventarisaties,
- gebiedskenners.
- de sneeuwbalmethode, dat wil zeggen aanvullende adressen via deelnemers aan het onderzoek.

In totaal is er in de periode tussen najaar 2009 en zomer 2010 contact gezocht met 191 bedrijven om de beoogde 120 interviews daadwerkelijk te kunnen realiseren. Er is meestal met individuen gesproken. De keuze voor het interviewen van man of vrouw, of eventueel beide, is vooral bepaald

ONDERZOEKSGBIEDEN

1. Groene Woud
2. Flevoland
3. Laag Holland
4. Walcheren en Zuid Beveland
5. Friese Wouden e.o.
6. De Wolden e.o.

door respondenten zelf op basis van de verdeling van verantwoordelijkheden voor de specifieke MFL activiteiten binnen gezinsverband, betrokkenheid, interesse in het onderzoek, etcetera.

De gekozen onderzoeksopzet geeft weinig aanleiding om anders te concluderen dan dat de onderzoekspopulatie als geheel een behoorlijk representatief beeld geeft van agrarische bedrijvigheid in combinatie met de zes activiteiten zoals onderscheiden door de Taskforce Multifunctionele Landbouw. Dit met de kanttekening dat bedrijven met inkomsten uit agrarisch natuurbeheer alleen bij aanwezigheid van andere MFL activiteiten in de onderzoekspopulatie zijn opgenomen omdat voor agrarisch natuurbeheer als afzonderlijke activiteit al relatief veel onderzoeksmateriaal beschikbaar is. Daarnaast roepen de onderzoeksresultaten rondom regionale verscheidenheid eveneens vraagtekens op wat betreft de zin en onzin om te streven naar representativiteit op landelijk niveau.

Tabel 1.1 geeft een eerste karakterisering van de onderzoekspopulatie. Daaruit blijkt dat de onderzoekspopulatie een gevarieerd beeld geeft in termen van:

- MFL-levensduur,

Tabel 1.1

KARAKTERISERING ONDERZOEKSPOPULATIE

Levensduur MFL activiteiten	% (N=120)
< 5 jr.	10
6 - 10 jr.	27
11 - 15 jr.	22
16 - 20 jr.	21
> 20 jr.	21
> 10 jr.	66
< 10 jr.	34
<hr/>	
Geslacht	
Man	41
Vrouw	43
Beide geïnterviewd	17
<hr/>	
Leeftijd	
< 35 jr.	10
35 - 45 jr.	24
45 - 55 jr.	38
> 55 jr.	28

- mannelijke en vrouwelijke respondenten (of een combinatie daarvan),
- leeftijd.

De onderzoeksmethodiek en de gecreëerde onderzoekspopulatie dragen naar ons idee bij aan de centrale doelstelling van onderzoeksfase 2: door empirisch onderzoek bestaande inzichten rondom de dynamiek en robuustheid van MFL in Nederland op verschillende schaalniveaus uitbreiden en verdiepen. Vanwege het relatief geringe aantal interviews per gebied geldt dit wellicht in iets mindere mate voor de regionale verscheidenheid in dynamiek en robuustheid. In combinatie met ander beschikbaar onderzoeksmateriaal leidt het echter ook op dit schaalniveau tot nieuwe inzichten en verdieping van bestaande kennis.

1.3 Leeswijzer

In de komende hoofdstukken presenteren we de resultaten van de kwantitatieve en kwalitatieve analyse. We beginnen in hoofdstuk twee op het niveau van de MFL activiteiten met onder andere aandacht voor het belang van onderlinge wisselwerking tussen verschillende activiteiten en hoe deze zich in de tijd ontwikkelt. Vervolgens presenteren we in hoofdstuk

drie de uitkomsten rondom de analyse op bedrijfsniveau met bijzondere aandacht voor thema's als: drijfveren, bedrijfseconomische betekenis van activiteiten, de interactie tussen MFL activiteiten en verdere agrarische ontwikkeling, opvattingen over inkomen, bedrijfsopvolging en samenwerking. Dit hoofdstuk eindigt met paragraaf waarin de aandacht gericht is op de wisselwerking tussen belangrijke factoren die van invloed zijn op de dynamiek en robuustheid op bedrijfsniveau. Vervolgens komt de regionale verscheidenheid aanbod, waarna we tot slot de rapportage afsluiten met een aantal algemene en afrondende conclusies.

2. Dynamiek en robuustheid van MFL activiteiten

2.1 Introductie

In dit hoofdstuk concentreren we ons op de dynamiek en robuustheid van MFL op het niveau van activiteiten. Na een korte toelichting op de gehanteerde definitie van MFL beginnen we met de verscheidenheid aan verschijningsfrequentie en levensduur van activiteiten. Vervolgens komt de financiële betekenis van afzonderlijke activiteiten en de dynamiek daarin aan de orde. Het belang van combinaties aan activiteiten, en hoe deze zich ontwikkelen, staat centraal in de laatste paragraaf.

In overeenstemming met de definitie van de Taskforce Multifunctionele Landbouw heeft het onderzoek zich vooral gericht op de volgende activiteiten:

- agrarisch natuur- en landschapsbeheer,
- streekeigen productie,
- huisverkoop producten,
- zorglandbouw,
- boerderijeducatie,
- agro-toerisme,
- kinderopvang.

Daarbij is gekozen voor ruime definities. Zo is in agro-toerisme het volgende brede scala aan activiteiten meegenomen: verblijf- en dagrecreatieve activiteiten zoals

een minicamping; B&B; verhuur van een vakantiewoning, strandhuisjes, zeilboten en fietsen; poldersport; organiseren van speurtochten; etcetera. Voor de afbakening van streekeigen productie geldt dat het streekeigen karakter van betrokken producten als ijs, kaas, jam, vleespakketten etcetera soms discutabel is, maar uiteindelijk was de perceptie van betrokken respondenten doorslaggevend om deze te categoriseren als streekeigen.

2.2 Aanzienlijke verschillen in frequentie en gemiddelde levensduur

Agro-toerisme, natuurbeheer en huisverkoop zijn het sterkst vertegenwoordigd in de onderzoekspopulatie, wat in overeenstemming is met de al wat langere traditie van deze activiteiten. Soms voeren deze zelfs terug naar eerdere generaties (tweede of derde) boerenbedrijvigheid, wat zich eveneens laat begrijpen als een indicatie voor de robuustheid van MFL activiteiten. De veel minder frequente aanwezigheid van kinderopvang is geheel in lijn met de meer recente ontstaansgeschiedenis van deze activiteit. Als geheel is de frequentieverdeling over de afzonderlijke activiteiten redelijk in overeenstemming met beschikbare MFL statistieken.

Tabel 2.1

VERSCHIJNINGSFREQUENTIE EN LEVENSDUUR MFL ACTIVITEITEN

MFL activiteiten	%	Gem. startjaar	Langstlopend	Meest recent
Agro-toerisme	66	2000	1960	2010
Natuurbeheer	53	1999	1980	2010
Huisverkoop	51	1996	1967	2009
Zorg	35	2003	1990	2010
Streek eigen productie	32	1995	1970	2010
Educatie	31	2000	1985	2010
Kinderopvang	7	2007	2004	2010
Andere activiteiten	13	-	-	-

In tabel 2.1 is eveneens een categorie activiteiten opgenomen die buiten de definitie van de Taskforce valt. Hierin vinden we onder andere activiteiten als energieproductie; aan paardenhouderij gerelateerde activiteiten (stalling, fokkerij, manege); verhuur van vergader-, atelier- en repetitieruimte, stalling; etcetera. Ofwel, een breed scala aan andere bedrijfsactiviteiten in combinatie met agrarische bedrijvigheid dat (opnieuw) illustreert dat het begrip MFL zich moeilijk laat afbakenen.

2.3 Indicaties voor groeiende omzet in de tijd

Gegevens over de financiële betekenis van MFL activiteiten zijn gebaseerd op schattingen van direct betrokkenen. De hiernavolgende cijfers zijn dus indicatief van aard². Niet iedereen was bovendien bereid of in staat om meer inzicht te geven in financiële aspecten. Voor sommige bedrijven is het overigens ook vrijwel onmogelijk, vanwege de sterke vervlechting tussen bedrijfsactiviteiten, om de financiële betekenis van MFL activiteiten los te koppelen van het agrarische bedrijfsdeel. Dit geldt met name voor bedrijven met huisverkoop en streekproducten, al dan niet in combinatie met productverwerking.

Tabel 2.2 geeft een overzicht van de gemiddelde omzetgegevens per activiteit op bedrijven die een redelijke inschatting hebben gegeven. De cijfers behoeven ook verdere nuancering. Het gaat soms om een relatief klein aantal bedrijven, dat geldt met name voor de omzetcijfers van streek eigen productie en kinderopvang. De onderzoekspopulatie omvat daarnaast meerdere bedrijven waar kleinschalige streek eigen productie in de loop der jaren is uitgegroeid tot bijvoorbeeld fruitverwerking met forse omzetten. Voor een aantal bedrijven met kinderopvang geldt dat deze zich karakteriseren door bovengemiddelde investeringen in deze nieuwe activiteit. De cijfers zijn dus niet zo zeer representatief dan wel indicatief voor momenteel gerealiseerde omzetten voor afzonderlijke activiteiten en de (soms forse) bandbreedtes hierin.

Indicaties voor een groeiende omzet bij een langere MFL levensduur komen vooral naar voren voor streek eigen productie, zorg en, hoewel in wat minder mate, agrarisch natuurbeheer. Vergelijkbare indicaties tekenen zich af wanneer specifiek naar MFL combinaties wordt gekeken (zie paragraaf 2.4 en bijlagen). De spreiding in MFL omzetten is echter aanzienlijk. Vooral bij

Tabel 2.2

SCHATTING GEMIDDELDE OMZET AFZONDERLIJKE MFL ACTIVITEITEN

MFL activiteit	Gem. omzet (2009) (in euro's)	N	Gem. omzet bij MFL (in euro's)		Gem. omzet bij MFL (in euro's)	
			levensduur < 10 jaar	N	levensduur > 10 jaar	N
Agrarisch Natuurbeheer	9.000	42	8.000	21	10.000	21
Zorgactiviteiten	100.000	29	70.000	16	135.000	13
Huisverkoop	123.000	30	120.000	18	125.000	12
Streek eigen productie	440.000	9	12.000	1	500.000	8
Educatie	5.000	19	8.000	7	3.000	12
Agro-toerisme	37.000	50	39.000	31	35.000	19
Kinderopvang	500.000	2	500.000	2	-	-

Tabel 2.3

AANTAL MFL ACTIVITEITEN

Aantal MFL activiteiten	Alle bedrijven % (N=120)	MFL levensduur <10 jaar % (N=41)	MFL levensduur >10 jaar % (N=79)
1	14	15	14
2	35	39	33
3	19	17	20
4	18	7	23
5	9	15	6
6	4	7	3
7	1	0	1
Totaal	100	100	100

meer traditionele verschijningsvormen van agro-toerisme is soms sprake van afnemende omzetten. Regelmatig wordt naar voren gebracht dat de regionale concurrentie toeneemt, mede als gevolg van ruimere vestigingsmogelijkheden. Overigens wel met duidelijke aanwijzingen voor regionale verschillen (zie ook hoofdstuk 4).

2.4 Vooral betekenisvol in combinatie met andere MFL activiteiten

Het onderzoeksmateriaal laat zien dat MFL activiteiten vooral in relatie tot elkaar betekenis krijgen. Op veel bedrijven is sprake van combinaties aan activiteiten. Voor bijna één op de drie bedrijven bedraagt dit zelfs vier of meer activiteiten, terwijl het gemiddelde aantal MFL activiteiten over de gehele onderzoekspopulatie bijna drie bedraagt (zie tabel 2.3 en verder ook bijlagen).

In de bedrijfsontwikkeling kunnen twee, elkaar deels tegenwerkende krachten, worden onderscheiden. Allereerst is er de geleidelijke uitbreiding van het aantal activiteiten in de tijd. Het kwalitatieve materiaal

laat op allerlei manieren zien hoe na verloop van tijd aanvullende activiteiten worden ontwikkeld als gevolg van mechanismes zoals: 'van het een komt het ander' of 'het overkomt je min of meer' (zie tekstboxen).

Een tweede tendens betreft een groeiend percentage bedrijven dat begint met meerdere nieuwe activiteiten. In bijna één op de vier gevallen wordt gestart een combinatie van MFL activiteiten, een percentage dat toeneemt bij een meer recente start. Ook de gemiddelde tijdsperiode tussen start- en vervolgactiviteiten neemt af bij een meer recente start (zie bijlagen). Beide ontwikkelingen laten zich begrijpen als een groeiende betekenis van MFL als alternatief bedrijfsmodel (zie ook hoofdstuk 3).

Voorals streekeigen productie en educatie maken deel uit van combinaties die voortkomen uit een brede waaier aan ontwikkelingstrajecten (zie tabel 2.4 en bijlage).

Deze ontwikkelingstrajecten laten zich begrijpen als actieve zoektochten naar synergieontwikkeling; dat wil zeggen elkaar versterkende MFL activiteiten door

Tabel 2.4

MFL START- EN VERVOLGACTIVITEITEN, STARTCOMBINATIES EN ONTWIKKELTRAJECTEN

(NB = Natuurbeheer, HV = Huisverkoop, SP= Streekeigen productie, ZO = Zorg, ED = Educatie, AT = Agrotoerisme, KO = Kinderopvang).

Meest voorkomende startactiviteit (afnemende frequentie)	Meest voorkomende startcombinaties (idem)	Veelvoorkomende trajecten in de tijd (idem)
AT	HV ◄► AT	AT ► NB
MFL combinaties	AT ◄► NB	NB ► ZO / ED / KO
HV / SP	SP ◄► HV	HV / SP ► ZO / ED / KO
NB	SP ◄► AT	NB ► HV / SP
ZO / ED / KO	ED ◄► AT	HV / SP ► AT
	NB ◄► HV	AT ► ZO / ED / KO
	ZO ◄► AT	MFL startcombinaties ► ZO / ED / KO

► VAN BOERENIJS NAAR AGRO-TOERISME

Aanvullend op de melkveehouderij start een bedrijf met (betaald) natuurbeheer en het produceren van boerenijs. In eerste instantie wordt het boerenijs vooral afgezet via boerderijwinkels in de omgeving en middels een eigen ijskar. In 2003 komt er een eigen huiswinkel met naast boerenijs ook andere voedselproducten. De succesvolle huisverkoop van boerenijs trekt steeds meer ouders met kinderen naar het bedrijf. Daar wordt actief op ingespeeld door in 2007 een bescheiden speeltuin te beginnen. Deze wordt steeds verder uitgebreid met onder andere activiteiten als zaai- en oogstdagen en een maïsdoolhof. Daar waar de nadruk aanvankelijk lag op productie en afzet van boerenijs, is het accent in de activiteiten geleidelijk aan verschoven naar agro-toerisme met boerenijs als een rode draad.

► VAN BEDRIJFSEXCURSIES NAAR ZORGVERLENING

De varkenshouderij en boomteelt wordt op een bedrijf aangevuld met bedrijfsexcursies voor bezoekers. Om gasten ook wat lekkers aan te bieden ontwikkelt men in samenwerking met een ambachtelijke slager en bakker een streekeigen worstenbroodje dat vervolgens ook wordt afgezet via collega's met een boerderijwinkel in de omgeving. Daarnaast verkoopt men zo nu en dan aan huis een varken. In 2005 wordt in samenwerking met andere boeren een educatieprogramma gestart voor basisschoolleerlingen, terwijl sinds 2007 ook ouderen voor zorg op het bedrijf terecht kunnen als uitkomst van samenwerking met een regionale zorginstelling. Om arbeid vrij te maken voor de verdere ontwikkeling van zorgactiviteiten, is onlangs besloten met de bedrijfsexcursies te stoppen.

► VAN AKKERBOUW NAAR EEN MULTIFUNCTIONEEL BEDRIJFSMODEL

Een akkerbouwbedrijf, dat door twee broers wordt gerund, start in 2008 een uitgebreid aanbod aan zorgactiviteiten in combinatie met agrarisch natuurbeheer, huisverkoop, educatie en agro-toerisme. Daartoe wordt flink geïnvesteerd in onder andere een nieuw bedrijfsgebouw, een stal voor vlees- en kleinvee en een activiteitenruimte voor verschillende zorgpatiënten (van jong tot oud). Eén van de broers, samen met zijn dochter, draagt de verantwoordelijkheid voor de nieuwe bedrijfsactiviteiten, waarvoor verder binnen een periode van twee jaar vier vaste krachten in dienst worden genomen. Bedrijfsontwikkeling voor de nabije toekomst wordt vooral gezocht in verdere uitbouw en integratie van de nieuwe bedrijfsactiviteiten.

onderlinge positieve wisselwerking. Zo draagt agrarisch natuurbeheer bij aan een aantrekkelijke boerderijomgeving die wellicht ook de perspectieven voor agro-toerisme vergroot. Een boerderijwinkel kan ook interessante activiteiten bieden voor zorgcliënten en daarmee – bijvoorbeeld via familie en bekenden van zorgpatiënten – extra mogelijkheden creëren voor huisverkoop van eigen voedselproducten. Een soortgelijke redenering kan worden gevolgd aangaande het combineren van educatie en agro-toerisme. Educatieactiviteiten resulteren wellicht in nieuwe contacten en vaardigheden die een vervolgstap in het agro-toerisme min of meer logisch en vanzelfsprekend maken. Zo zijn er in principe allerlei expressies van synergie-effecten tussen MFL activiteiten denkbaar en dus maakbaar. Ter illustratie hieronder een drietal ontwikkeltrajecten. Twee voorbeelden van een geleidelijke ('van het een komt het ander') ontwikkeling en een voorbeeld waarbij men met meerdere activiteiten tegelijk is begonnen.

- MFL activiteiten verschillen betekenisvol in levensduur, verschijningsfrequenties en (bandbreedtes in) financiële omzetten.
- Er zijn duidelijke indicaties voor een groeiende omzet bij een langere levensduur van de activiteiten, hoewel de sterkte van deze indicaties varieert.
- MFL activiteiten krijgen vooral in relatie tot elkaar betekenis. Activiteiten versterken elkaar vaak.
- Er is een tendens tot een uitbreiding van het aantal MFL activiteiten in de tijd. Deze tendens is sterker bij bedrijven met een meer recente start.
- De brede waaier aan MFL ontwikkelingstrajecten in de tijd laat zich begrijpen als 1) een actieve zoektocht naar synergieontwikkeling tussen afzonderlijke activiteiten en 2) een groeiende betekenis van MFL als alternatief bedrijfsmodel.

De analyse van de dynamiek en robuustheid van MFL op het niveau van de activiteiten laat zich als volgt samenvatten:

3. Dynamiek en robuustheid op bedrijfsniveau

3.1 Introductie

Deze fase van het onderzoek concentreert zich op het bedrijfsniveau. Ondanks het groeiende inzicht in MFL activiteiten, bestaan er op bedrijfsniveau nog belangrijke kennislacunes rondom de dynamiek en robuustheid van MFL, zoals belicht in de rapportage van onderzoeksfase 1. Hier zullen we verschillende thema's de revue laten passeren. Allereerst komen de drijfveren achter de start van MFL activiteiten aan bod. Vervolgens wordt ingegaan op de bedrijfseconomische betekenis, de samenwerking tussen deze activiteiten en agrarische ontwikkeling, de investeringskarakteristieken van bedrijven en het belang van samenwerking. Tot slot volgt een paragraaf waarin wordt benadrukt dat dynamiek en robuustheid op bedrijfsniveau zich laten begrijpen als een complex samenspel van factoren.

3.2 Breed scala aan drijfveren: vooral behoefte aan 'anders boeren'

MFL bedrijvigheid kent een scala aan relevante drijfveren. Het belang van een aantal drijfveren is aangegeven in Tabel 3.1. Het meest genoemd als (zeer) belangrijke drijfveren zijn 'meer contact tussen burger en agrarische sector' en 'meer contact met burger en consument', gevolgd door 'behoefte aan aanvullend inkomen' en 'risicospreiding over meerdere takken'. Uit de tabel blijkt verder dat drijfveren als 'het vergroten van bedrijfsovernameperspectieven' en 'meer greep op eigen productafzet' in de tijd wat in belang lijken af te nemen, hoewel dit eveneens kan samenhangen met verschuivingen in de aard van de activiteiten. Het eveneens relatief grote belang van de drijfveer 'logische vervolgstap na eerdere MFL activiteiten' duidt opnieuw op het belang van synergie-ontwikkeling tussen

► GELEIDELIJKE VERDIEPING VAN MFL KARAKTER

Begin jaren 90 wordt een agrarisch bedrijf uitgebreid met een minicamping. Omdat steeds meer campinggasten vragen naar zeilboten wordt al vrij snel besloten om de bedrijfsactiviteiten uit te breiden met een eigen haven en de verhuur van valken. Recentelijk is er verder een slechtwee accommodatie / vergaderruimte gekomen, vooral als antwoord op een groeiende vraag vanuit lokale organisaties als de natuurvereniging, kerk en regionale maatschappelijke organisaties. Toekomstige bedrijfsplannen richten zich vooral op het vergroten van de haven, uitbreiding van de botenverhuur en de realisatie van een plasdras gebied nabij de camping.

DRIJFVEREN ACHTER DE KOMST VAN MFL ACTIVITEITEN

% (zeer) hoge mate van belang	Alle bedrijven (N=120)	MFL levensduur < 10 jaar (N=41)	MFL levensduur > 10 jaar (N=79)
Meer contact tussen burger en agrarische sector	72	77	68
Meer contact met consument / burger	63	59	66
Behoeftte aan aanvullend inkomen	59	61	58
Risicospreiding over meerdere takken	52	49	53
Goede invulling beschikbare arbeid	43	39	46
Meer greep op eigen bedrijfsontwikkeling	43	34	47
Eigen inkomensactiviteit partner	40	49	35
Logische vervolgstap na eerdere MFL activiteiten	39	21	48
Opdringende nieuwe marktpotenties	33	37	32
Meer greep op eigen productafzet	32	20	38
Vergroting bedrijfsovernameperspectief	29	22	32
Inspirerende voorbeelden eigen omgeving	23	27	22
Actieve ondersteuning vanuit de omgeving	22	27	19
Interessante subsidieregeling	18	12	22

verschillende MFL activiteiten en een veelal geleidelijke verdieping van het MFL karakter in de tijd (zie tekstbox).

Het is verder opvallend dat de rol van subsidieregelingen bij een meer recente start van MFL activiteiten afneemt. Tezamen met een groeiend belang van 'opdringende nieuwe marktpotenties' bij een meer recente start laat zich dit begrijpen als duidelijke aanwijzing voor een groeiende invloed van nieuwe plattelandsmarkten als economische kracht achter de komst van MFL bedrijvigheid. Wanneer we het brede spectrum aan drijfveren proberen te groeperen blijkt de start van de activiteiten vooral terug te voeren op een sterke behoefte aan 'anders boeren'. Deze samengestelde variabele combineert vooral positieve drijfveren als de behoefte aan:

- meer contact met burger en consument,
- meer contact tussen agrarische sector en burger,
- meer greep op productafzet en eigen bedrijfsontwikkeling.

'Bedrijfsinterne overwegingen' volgen als een tweede belangrijke bredere drijfveer. Dit betreft een combinatie van:

- behoefte aan aanvullend inkomen,
- vergroting bedrijfsovernameperspectief,
- risicospreiding over meerdere activiteiten,
- eigen inkomensactiviteit voor partner of ander gezinslid,
- goede invulling beschikbare arbeid.

Het belang van uiteenlopende 'externe stimuli' blijft achter bij beide voorgaande bredere drijfveren en neemt bovendien nauwelijks toe bij een meer recente start van MFL bedrijvigheid. Er is zelfs sprake van een tendens tot een afnemende betekenis voor de drijfveer 'interessante subsidieregelingen'. 'Externe stimuli' is een combinatie van de drijfveren:

- opdringende nieuwe marktpotenties,
- inspirerende voorbeelden uit eigen omgeving,
- een actieve ondersteuning vanuit de omgeving,
- interessante subsidieregelingen.

► BEHOEFTE AAN 'ANDERS BOEREN'

Tijdens de interviews wordt regelmatig benadrukt dat de nieuwe bedrijfsactiviteiten vooral terugvoeren op andere dan bedrijfseconomische overwegingen. Op veel agrarische bedrijven blijkt men actief te zoeken naar hernieuwd contact met burgers en consumenten, waaraan vervolgens op uiteenlopende manieren invulling wordt gegeven. Juist dit directe contact met burgers en consumenten maakt het weer leuk om boer te zijn en te blijven zo valt in vele varianten te beluisteren. Dat dit gepaard gaat met een aantrekkelijke aanvulling op de agrarische bedrijfsinkomsten is ongetwijfeld belangrijk, maar moet volgens betrokkenen niet worden verward met de belangrijkste drijfveren achter de komst van de nieuwe bedrijfsactiviteiten. Deze draaien veelmeer om de wens om op een andere, meer inspirerende manier inhoud te geven aan het 'boer zijn'.

► **BEDRIJFSINTERNE OVERWEGINGEN**

De komst van een boerderijcamping op dit bedrijf voert terug op de behoefte aan een eigen inkomensactiviteit op het moment dat een baan buitenshuis, vanwege jonge kinderen, even wat moeilijker wordt. Dat de nieuwe bedrijfsactiviteiten vervolgens steeds meer body krijgen, ook in termen van inkomensbetekenis en ondersteuning van de agrarische bedrijfsontwikkeling, was destijds moeilijk voorspelbaar.

► **EXTERNE STIMULI**

Mede geïnspireerd door opmerkingen van collega's over de bijzondere kwaliteiten van de eigen boerderijomgeving, speelt deze boerin annex administratief medewerkster al geruime tijd met de gedachte om 'er iets bij te gaan doen'. Een infoavond van de agrarische natuurvereniging geeft vervolgens de doorslag. Het al bestaande regionale B&B samenwerkingsverband zoekt enthousiaste nieuwe deelnemers, waarvoor bovendien ook nog wat subsidie beschikbaar is. Met behulp van een bescheiden financiële tegemoetkoming uit plattelandsontwikkingsgelden wordt vervolgens een prachtige B&B gerealiseerd. Deze trekt inmiddels vele bezoekers, ook vanuit ver buiten eigen landsgrenzen.

De behoefte aan anders boeren en bedrijfsinterne overwegingen blijken onderling sterk verbonden. MFL bedrijvigheid stoelt, met andere woorden, vooral op een combinatie van deze twee bredere drijfveren. Beide kennen overigens geen eenduidige relatie met de agrarische bedrijfsomvang waarmee (wederom) wordt bevestigd dat MFL activiteiten niet vooral op kleinschalige agrarische bedrijven zijn te vinden.

Het kwalitatieve onderzoeksmateriaal leert verder dat bijzondere momenten en gebeurtenissen nogal eens de katalysator of het laatste zetje zijn om bestaande praktijken en routines te veranderen en te doorbreken en met MFL activiteiten te beginnen. Een willekeurige selectie van dergelijke momenten:

- Bedrijfsverplaatsing buiten de dorpskern gaat gepaard met een behoefte aan meer sociale contacten en daarom is gestart met agro-toeristische activiteiten.
- Vernatting van het nabijgelegen natuurgebied in het kader van natuurontwikkeling resulteert in toenemende mate in agrarische productiederving, waarna wordt besloten om te kiezen voor een constructieve reactie middels de ontwikkeling van toeristisch-recreatieve activiteiten.
- Gedeeltelijke arbeidsongeschiktheid maakt zware agrarische werkzaamheden niet langer mogelijk, maar is wel de aanleiding om een nieuwe weg in te slaan middels de start van een boerderijwinkel.
- Brand in bedrijfsgebouwen biedt bij herbouw ook onverwachte mogelijkheden om reeds bestaande kleinschalige huisverkoop flink uit te breiden en te professionaliseren.
- Tragische familieomstandigheden gaan onder andere gepaard met meer behoefte aan zingeving, waarna een eigen zorgactiviteit wordt opzet.

3.3 Toenemende bedrijfs-economische betekenis

Anno 2010 is MFL het stadium van kleinschaligheid en kneuterigheid ruimschoots ontgroeid. De bedrijven in het onderzoek hebben gemiddeld bijna drie MFL activiteiten en een geschatte omzet uit deze activiteiten van 195.000 euro (zie tabel 3.2). Bij deze gemiddelde cijfers laten zich wel een paar kanttekeningen plaatsen. Allereerst blijkt het voor een deel van de bedrijven zeer moeilijk, zo niet onmogelijk, om de omzet van de MFL activiteiten los te koppelen van de agrarische omzet; de activiteiten zijn met elkaar vervlochten. Bijna twintig procent van de bezochte bedrijven is niet in staat om de MFL omzet te schatten los van de agrarische bedrijfsvoering. Dit probleem doet zich vooral voor op bedrijven met huisverkoop en streekproducten. Ten tweede is er sprake van een sterke spreiding in MFL-omzet. Voor bijna een derde van de bedrijven bedraagt deze minder dan 25.000 euro, terwijl voor ruim een kwart de omzet meer dan 150.000 euro bedraagt.

Dat MFL activiteiten een aanzienlijke betekenis hebben komt eveneens tot uiting in de geschatte bijdrage van gemiddeld drieën-dertig procent van de bedrijfsomzet en zelfs veertig procent van het totale gezinsinkomen. Hierbij moet worden vermeld dat nogal eens de neiging lijkt te bestaan om de inkomensbetekenis van de MFL activiteiten, om verschillende redenen en meer of minder bewust, te onderschatten³. Natuurlijk is er ook in dit geval sprake van een grote verscheidenheid; voor ruim een derde van de MFL bedrijven is de inkomensbetekenis minder dan vijftien procent en dus beperkt. Voor ruim veertig procent is deze tegelijk (beduidend) meer dan dertig procent en dus zeer aanzienlijk.

Tijdens veel interviews gaf men aan dat

► HERONTDEKKING TOEGEVOEGDE WAARDE

Een melkveebedrijf biedt verschillende recreatieve activiteiten aan als poldersport, verhuur van kano's, fietsen en een maisdoolhof. Over de toegevoegde waarde van deze nieuwe activiteiten is men zeer te spreken: "de flesjes water die we verkopen hebben ons aan het denken gezet, 1,00 euro voor een 1/2 liter, dat is zoveel meer dan we krijgen voor een liter melk". Niet alleen de marges op consumpties maar ook de vrijheid in prijsstelling van de nieuwe bedrijfsactiviteiten maakt het volgens betrokken ondernemers mogelijk om de toekomst van het bedrijf meer dan voorheen in eigen hand te houden.

de marge op de nieuwe bedrijfsactiviteiten beduidend hoger is dan die op de klassieke landbouwproducten; er wordt dus meer mee verdiend bij een geringere omzet. De ontwikkeling van MFL gaat, in andere woorden, regelmatig gepaard met de (her-) ontdekking van toegevoegde waarde. Men heeft zelf invloed op de toegevoegde waarde middels prijsstelling, het werken aan onderscheidend vermogen, het creëren van beleving. Deze invloed is iets wat bij klassieke landbouwproductie steeds meer verloren is gegaan (zie tekstbox).

Tabel 3.2 laat verder zien dat bij een gemiddelde agrarische omzet van 325.000 euro – wederom een sterke indicatie dat MFL niet vooral op kleinere agrarische

bedrijven plaatsvindt – ongeveer een derde van de totale bedrijfsomzet afkomstig is uit de nieuwe bedrijfsactiviteiten. Bij een langere levensduur van de activiteiten neemt dit percentage iets toe. Tegelijkertijd is er niet sprake van een sterke relatie tussen levensduur (in jaren sinds de start van de eerste MFL activiteit) en de inkomensbetekenis van MFL activiteiten (in percentage van het totale gezinsinkomen). De balans tussen agrarische- en nieuwe bedrijfsactiviteiten is, met andere woorden, over de brede linie redelijk evenwichtig.

3.4 Positieve wisselwerking met agrarische ontwikkeling

Eén van de belangrijke bevinding van het onderzoek betreft de positieve wisselwer-

Tabel 3.2

BEDRIJFSECONOMISCHE BETEKENIS MFL ACTIVITEITEN

	Alle MFL bedrijven	MFL levensduur < 10 jaar	MFL levensduur > 10 jaar
Gem. agrarische omzet (in euro's)	325.000	350.000	315.000
Gem. aantal MFL activiteiten	2,9	2,9	2,9
Gem. MFL omzet (in euro's)	195.000	115.000	230.000
Gem. omzet uit MFL activiteiten (in % totale bedrijfsomzet)	33	27	36
MFL omzet (in euro's)			
< 25.000 (in % bedrijven)	28	36	25
25.000 - 50.000	20	18	22
50.000 - 150.000	26	25	26
> 150.000	26	21	28
Groeiende MFL omzet (in % bedrijven)	87	63	97
Afnemende MFL omzet (in % bedrijven)	2	3	3
Gem. MFL inkomensbijdrage (in % totale gezinsinkomen)	40	39	40
MFL inkomensbijdrage (in % totale gezinsinkomen)			
< 15%	36	44	33
tussen 15 en 30%	21	16	24
tussen 30 en 50%	21	24	20
> 50%	21	16	24
Groeiende MFL inkomensbijdrage (in % bedrijven)	80	79	80
Afnemende MFL inkomensbijdrage (in % bedrijven)	5	5	6

king tussen MFL bedrijvigheid en verdere agrarische ontwikkeling. Deze conclusie laat zich op meerdere manieren illustreren. Om te beginnen bevestigt het onderzoek (opnieuw) dat met een gemiddeld huidig grondgebruik van bijna 60 hectare MFL behoorlijke grondgebruikers zijn. Soms is dit overigens terug te voeren op het gebruik van forse hoeveelheden natuurgrond. Het gemiddelde agrarisch grondgebruik neemt bovendien toe, zowel bij een langere MFL levensduur als bij een groeiende MFL omzet.

De positieve wisselwerking tussen MFL activiteiten en verdere agrarische ontwikkeling laat zich eveneens illustreren aan de hand van agrarische dynamiek sinds de start van MFL activiteiten in termen van omzet, grondbezit en grondgebruik (zie tabel 3.4). Op bijna de helft van de bedrijven is sindsdien zowel de agrarische omzet als het grondgebruik gestegen. Slechts een gering percentage van de bedrijven kenmerkt zich door een afnemende agrarische bedrijfsomzet en een vermindering in het grondgebruik. Overigens leert het kwalitatieve onderzoeksmateriaal ook dat MFL bedrijvigheid regelmatig gepaard kan gaan met uiteenlopende vormen van agrarische extensivering (zie tekstboxen).

Dat de agrarische activiteiten niettemin vooral in stand blijven en verder groeien, blijkt ook uit de arbeidsinzet op de bedrij-

Tabel 3.3

GRONDGEBRUIK OP MFL BEDRIJVEN

Gemiddeld grondgebruik	Ha	N
Levensduur > 10 jaar	69	79
Levensduur < 10 jaar	42	41
Omzet < 25.000 euro	40	26
25.000 - 50.000	42	19
50.000 - 150.000	46	23
> 150.000	98	24
Gem. totale oppervlakte	60	120

ven (zie tabel 3.4). Deze is met een gemiddelde van 3,7 VAK niet alleen relatief groot, maar er is bovendien in de tijd sprake van 1. een groeiende (externe) arbeidsinzet; 2. met name extra arbeidsinzet voor MFL activiteiten en 3. slechts een klein deel bedrijven dat de arbeidsinzet voor agrarische activiteiten vermindert.

Ook opvattingen van direct betrokkenen geven een indruk van de wisselwerking tussen agrarische en nieuwe bedrijfsactiviteiten (zie tabel 3.5). Het overgrote deel, namelijk negentig procent, van de respondenten is van mening dat de agrarische en niet-agrarische activiteiten op het bedrijf sterk met elkaar zijn verweven (zie tekstboxen). Ook is een ruime meerderheid (81

Tabel 3.4

AGRARISCHE DYNAMIEK SINDS START MFL ACTIVITEITEN

	Alle MFL bedrijven (N=120)	MFL levensduur < 10 jaar (N=41)	MFL levensduur > 10 jaar (N=79)
Groeiende agrarische omzet (in % totaal)	47	30	56
Afnemende agrarische omzet (idem)	20	20	19
Groeiend grondbezit (idem)	40	28	47
Groeiend grondgebruik (idem)	47	38	52
Stabilisatie in grondbezit (idem)	53	65	47
Stabilisatie in grondgebruik (idem)	39	55	30
Afnemend grondbezit (idem)	7	8	6
Afnemend grondgebruik (idem)	15	8	18
Gem. aantal VAK totaal	3,7	3,3	3,9
Gem. aantal VAK familie	2,3	2,3	2,3
Gem. VAK extern	1,4	1,0	1,6
Groeiende agrarische arbeidsinzet (% totaal)	33	26	37
Stabilisatie agrarische arbeidsinzet (idem)	48	59	43
Afnemende agrarische arbeidsinzet (idem)	18	15	19
Groeiende arbeidsinzet MFL activiteiten (idem)	72	73	72
Afnemende arbeidsinzet MFL activiteiten (idem)	1	3	4

► **AGRARISCHE EXTENSIVERING OP MFL-BEDRIJVEN**

- Grondverkoop in combinatie met uitbreiding van grondgebruik middels pacht natuurgebieden
- Verkoop melkquotum (deels of geheel)
- Omschakeling van melkveehouderij naar vleesveehouderij (rundvee, herten), opfok jongvee, pensionstalling, etcetera
- Vermindering van het aantal gewassen en extensivering van het bouwplan
- Omschakeling naar schapenhouderij
- Verhuur van grond aan collega's
- Omschakeling van intensieve veehouderij, naar teelt van bomen, heesters, snijbloemen, asperges etc.
- Extensivering grondgebruik naar natuurbeheer

► **HERORIËNTATIE OP AGRARISCHE PRODUCTIE**

Een zorgboerderij stapt over van melkveehouderij naar extensieve vleesveehouderij. De verkoop van melkquotum is voor een belangrijk deel geherinvesteerd in infrastructuur voor de verdere ontwikkeling van aanwezige zorgactiviteiten. Inmiddels kunnen allerlei zorggroepen op het bedrijf terecht. Op een groot gedeelte van het grasland zijn beheersovereenkomsten afgesloten, wat zich goed laat combineren met vleesveehouderij in de vorm van Brandrode runderen. Naar eigen zeggen is dit een logische stap in de bedrijfsontwikkeling omdat er voor productielandbouw in een gebied met vergaande natuurclaims weinig toekomst zou zijn. De agrarische activiteiten zijn om die reden geëxtensiveerd en hebben een andere betekenis gekregen. Deze stellen zich tot doel om een bijdrage te leveren aan de bijzondere kwaliteiten van de zorgomgeving en de versterking van het gebiedsbeheer en de gebiedskwaliteiten in bredere zin.

procent) van mening dat verdere ontwikkeling van MFL activiteiten alleen mogelijk is met behoud van agrarische activiteiten. Dat zelfde is het geval, hoewel in iets mindere mate (61 procent), voor de opvatting dat juist de combinatie aan bedrijfsactiviteiten het mogelijk maakt om op de huidige locatie te kunnen blijven boeren. Kortom, in de ogen van de meeste direct betrokkenen is er op hun bedrijf sprake van een sterk positieve verbinding tussen de nieuwe bedrijfsactivi-

teiten en verdere agrarische ontwikkeling. Daarnaast vindt het overgrote deel dat het eigen bedrijf actief op zoek is naar nieuwe verbindingen met de maatschappij en dat ze als MFL-bedrijf een grotere bijdrage leveren aan de plattelandseconomie dan de reguliere agrarische bedrijven.

Wat betreft de agrarische tak op het bedrijf vindt een ruime meerderheid dat deze niet wezenlijk anders is dan op een

Tabel 3.5

OPVATTINGEN OVER VERDERE BEDRIJFSONTWIKKELING

% (volledig) mee eens	Alle MFL bedrijven	MFL levensduur < 10 jaar	MFL levensduur > 10 jaar
	(N=120)	(N=41)	(N=79)
Onze agrarische en nieuwe bedrijfsactiviteiten zijn sterk met elkaar verweven	90	80	94
Verdere ontwikkeling van onze MFL activiteiten is alleen mogelijk met behoud van onze agrarische activiteiten	81	83	80
Juist de combinatie landbouw met nieuwe activiteiten maakt het voor ons mogelijk om hier te kunnen blijven boeren	61	45	69
Juist via onze combinatie aan bedrijfsactiviteiten levert ons bedrijf een grotere bijdrage aan de plattelandseconomie dan een regulier agrarisch bedrijf	80	75	82
Op ons bedrijf proberen we actief nieuwe verbindingen te creëren tussen landbouw en de rest van de maatschappij	86	88	84
De agrarische tak op ons bedrijf onderscheidt zich niet wezenlijk van die op reguliere agrarische bedrijven	64	73	61
Als je voor ons bedrijf model hebt gekozen dan is na verloop van tijd de traditionele groei geen optie meer, die aansluiting is dan niet meer te maken	40	24	48

► VERWEVING 1

Regelmatig valt tijdens de interviews te beluisteren dat de kracht van zorglandbouw juist zit in de combinatie van zorg met (commerciële) agrarische activiteiten. Juist door het actief meewerken op een actieve boerderij zouden cliënten zich weer nuttig en gewaardeerd voelen, knappen deze op of gaan deze met tegenzin weer naar huis. Ofwel, serieuze agrarische activiteiten worden als een belangrijke randvoorwaarde gezien voor een kwalitatief hoogstaand zorgaanbod, iets dat veel meer behelst dan 'de verzorging van een paar geitjes' of andere dieren met een hoog knuffelgehalte.

► VERWEVING 2

Behoud en versterking van de agrarische activiteiten gelden op deze kaasboerderij als vanzelfsprekend. De melkveehouderij vormt immers de basis van de kaasproductie, de huisverkoop en aanpalende activiteiten in de vorm van een theetuin en educatie. De afgelopen tijd is er sterk geïnvesteerd in de nieuwe bedrijfsactiviteiten, de komende jaren zal de nadruk weer op de verdere ontwikkeling van de melkveehouderij komen te liggen. De ligboxenstal is verouderd en – mede vanwege de komende pensionering van een medewerker voor de melkveehouderij – wordt eveneens gekeken naar automatiseringsmogelijkheden om meer tijd vrij te maken voor de overige bedrijfsactiviteiten.

regulier agrarisch bedrijf. Traditionele agrarische groei (schaalvergroting op een gespecialiseerd bedrijf) wordt ook door het merendeel van de respondenten beslist niet als onmogelijk geacht voor eigen bedrijf, al loopt dit percentage wel behoorlijk op bij een langere MFL levensduur. Er zijn verder nogal wat respondenten die aangeven dat ze doelbewust de nodige flexibiliteit en keuzeruimte in het bedrijf inbouwen om op veranderende omstandigheden in te kunnen spelen en mogelijke opvolger(s) (en hun toekomstige partners) de ruimte te bieden voor eigen keuzes. Soms wordt expliciet opgemerkt dat het huidige MFL-bedrijf wat dat betreft een grotere speelruimte heeft voor uiteenlopende toekomstperspectieven dan bij een keuze voor (forse) investeringen in uitsluitend agrarische activiteiten (zie tekstbox).

3.5 Strategie van geleidelijk investeren in MFL

Dynamiek en robuustheid van MFL activiteiten op bedrijfsniveau weerspiegelen zich eveneens in investeringsstrategie. Aan de respondenten zijn zowel vragen gesteld

over de investeringen in agrarische en MFL activiteiten in het verleden als over investeringsplannen in de toekomst. Tabel 3.6 laat zien dat de bedrijven zeker investeren in verdere agrarische ontwikkeling. De investeringen in MFL activiteiten laten een wat voorzichtiger beeld te zien, alhoewel deze wel toenemen bij een langere levensduur (zie ook bijlage). De MFL investeringshouding, een samengestelde variabele voor MFL investeringen in zowel het verleden als plannen voor de nabije toekomst, maakt verder duidelijk dat het geleidelijk investeren in MFL activiteiten dominant is.

Nadere analyse van de agrarische investeringshouding (een samengestelde variabele van de agrarische investeringen in het verleden en de plannen voor de toekomst) en de MFL-investeringshouding leert dat er meestal in beide takken wordt geïnvesteerd. Ook hieruit komt weer het algemene beeld naar voren van een positief samenspel tussen MFL bedrijfsactiviteiten en verdere agrarische ontwikkeling. Door beide investeringshoudingen samen te voegen tot een

Tabel 3.6

MFL-BEDRIJVIGHEID & INVESTERINGSHOUDING

% (N=120)	Fors (> 50.000 euro p/j)	Geleidelijk (10-50.000 euro p/j)	Gering (<10.000 euro p/j)
Agr. investeringen sinds start MFL activiteiten	48	34	18
Agr. investeringsplannen voor komende 5-10 jaar	27	35	38
Agr. investeringshouding	43	44	13
Investeringen in MFL activiteiten sinds start	41	36	23
MFL investeringsplannen komende 5-10 jaar	21	32	47
MFL investeringshouding	36	47	18
Totale investeringshouding	23	69	8

► INBOUWEN VAN FLEXIBILITEIT EN KEUZERUIMTE

De start van een kaasmakerij op een melkveebedrijf gaat 25 jaar terug. Momenteel komt bedrijfsopvolging steeds dichterbij. De huidige combinatie aan bedrijfsactiviteiten versterkt volgens betrokkenen de keuzeruimte voor de bedrijfsopvolger. Er is bewust gekozen om niet uitsluitend in te zetten op productie uitbreiding omdat dit de financiële mogelijkheden tot bedrijfsovername zou verkleinen. Mede omdat de investeringen in de kaasmakerij al lang zijn afgeschreven, biedt de huidige combinatie aan bedrijfsactiviteiten de beoogde opvolger de mogelijkheid om meerdere paden te bewandelen.

totale 'bedrijfsinvesteringshouding' wordt duidelijk dat MFL bedrijven zich ook in brede zin vooral karakteriseren als geleidelijke investeerders.

Deze algemene conclusie laat zich verder nuanceren en uiteenleggen aan de hand van vier groepen die onderling duidelijke verschillen in omvang en balans tussen de bedrijfsinvesteringen (zie tabel 3.7). De gedetailleerde karakteristieken van deze groepen zijn terug te vinden in de Bijlage. Omwille van de leesbaarheid beperken we ons hier tot een gecondenseerde karakterisering. De groepen worden verder geïllustreerd aan de hand van een aantal bedrijfsportretten (zie tekstboxen).

Groep 1: Geleidelijk bedrijfsinvesteerders

Deze eerste en grootste groep bedrijven kenmerkt zich door geleidelijk tot gering te investeren in zowel de agrarische als MFL activiteiten. Relatief veel genoemde drijfveren zijn: 'opdringende nieuwe marktpotenties' en 'behoefte aan aanvullend inkomen'. Dus drijfveren waaruit zowel een sterke behoefte spreekt om te kunnen blijven boeren als wel een actieve houding naar voren komt ten aanzien van nieuwe plattelandsmarkten. De keuze voor geleidelijke bedrijfsontwikkeling moet niet worden verward met kleinschalige agrarische activiteiten. Vooral het gemiddeld grondgebruik is aanzienlijk. De gemiddelde agrarische bedrijfsomzet blijft wel wat achter bij de andere groepen. MFL activiteiten leveren een gemiddelde bijdrage aan bedrijfsomzet en gezinsinkomen. Een strategische voorkeur voor geleidelijke bedrijfsinvesteringen gaat gepaard met een oververtegenwoordig-

ging van zorgactiviteiten en natuurbeheer met agro-toerisme als startactiviteit. De arbeid op de bedrijven is vooral familiearbeid en de totale arbeidsinzet is gemiddeld lager dan in de andere drie groepen. Opvattingen over bedrijfsopvolging wijken weinig af van die in de andere groepen. Het percentage bedrijven zonder opvolger is iets hoger dan gemiddeld en bedrijfsopvolging wordt iets vaker onmogelijk geacht. Minder dan binnen de andere drie groepen wordt financiële ondersteuning als een belangrijke factor beschouwd voor verdere bedrijfsontwikkeling. De relatief sterke drang tot autonomie binnen deze groep bedrijven komt eveneens tot uiting in een geringere interesse in kennisondersteuning en een geringere behoefte aan samenwerking met andere plattelandsondernemers.

Groep 2: Forse agrarische, voorzichtige MFL investeerders

Forse investeringen in agrarische ontwikkeling in combinatie met een meer voorzichtige MFL investeringshouding kenmerkt deze tweede groep. Daarbij wordt de komst van MFL activiteiten wat vaker gemotiveerd vanuit de drijfveren 'vergroting van bedrijfsovernameperspectieven' en een 'actieve ondersteuning vanuit de omgeving'. De focus op agrarische ontwikkeling komt onder andere tot uiting in een gemiddeld hogere agrarische bedrijfsomzet en lagere MFL omzet. De robuustheid van agrarische bedrijfsactiviteiten uit zich onder andere in een bovengemiddelde arbeidsinzet en een meer frequente groei van het agrarisch grondgebruik sinds de start van de MFL activiteiten. Zorg en natuurbeheer zijn ook binnen deze tweede groep bedrijven oververtegenwoordigd, met natuurbeheer

Tabel 3.7

VIER INVESTERINGSGROEPEN

	Agrarische investeringen	MFL-investeringen	% van alle MFL bedrijven
Groep 1	geleidelijk/gering	geleidelijk/gering	40
Groep 2	fors	geleidelijk/gering	26
Groep 3	fors	fors	17
Groep 4	geleidelijk/gering	fors	17

► GROEP 1: GELEIDELIJKE BEDRIJFSINVESTEERDERS

Sinds twee decennia is er op een akkerbouwbedrijf een minicamping aanwezig. Destijds is hiermee begonnen vooral vanuit de gedachte om actief in te spelen op het nabije strandtoerisme en de wens om meer mensen op het erf te krijgen. In die twintig jaar is het aantal staanplaatsen geleidelijk uitgebreid en verder zijn er recentelijk nieuwe sanitaire voorzieningen gerealiseerd. Ook het akkerbouwbedrijf is in de loop der jaren stap voor stap verder ontwikkeld, onder andere door te investeren in grondaankoop en mechanisatie. De inkomsten uit de MFL activiteiten waren in het begin een mooi extraatje, maar vormen langzamerhand een steeds belangrijk onderdeel van het totale bedrijfs- en gezinsinkomen. De camping wordt momenteel gerund door moeder en dochter. De laatste woont met haar gezin op het bedrijf en wil op termijn het bedrijf overnemen met haar partner, die vooralsnog een baan elders heeft. Als bijdrage aan de omgevingskwaliteiten wordt al geruime tijd deelgenomen aan akkerrandenbeheer. Daarnaast wordt sinds kort ook geparticipeerd in een pluktuin project opgezet vanuit de plaatselijke VVV en de VEKABO. Het is ook vooral de laatstgenoemde organisatie die als een belangrijke kennisbron wordt gezien voor de verdere ontwikkeling en professionalisering van de toeristische activiteiten op het bedrijf.

en verder MFL combinaties als relatief veel voorkomende startactiviteiten. Het wat mindere strategisch belang van MFL activiteiten komt onder andere naar voren in een lagere gemiddelde bijdrage aan de totale bedrijfsomzet en het gezinsinkomen. De groep onderscheidt zich verder door een geringere behoefte aan kennisondersteuning voor de verdere ontwikkeling van de nieuwe bedrijfsactiviteiten. Hetzelfde geldt voor samenwerking met andere MFL bedrijven en/of plattelandsondernemers in eigen regio. Ook het feit dat bedrijfsontwikkeling bovengemiddeld afhankelijk wordt geacht van internationale marktontwikkelingen bevestigt het beeld dat aanwezige MFL activiteiten een (nog) wat mindere bedrijf strategische betekenis hebben.

Groep 3: Forse investeerders in alle bedrijfsactiviteiten

De derde groep bedrijven kenmerkt zich door fors te investeren in zowel agrarische ontwikkeling als in MFL activiteiten. Dit komt allereerst tot uiting in de gemiddelde omvang van de agrarische en MFL omzet (maar liefst gemiddeld 600.000 euro) die daarmee beduidend hoger is dan die van de andere groepen. Het is ook de forse gemiddeld arbeidsinzet (gemiddeld 6,4 VAK) die duidelijk maakt dat deze groep bedrijven zich het minst laat begrijpen vanuit een 'gezinsbedrijflogica' (het uitslui-

tend inzetten van gezinsarbeid). De wijze waarop externe arbeid wordt ingeschakeld krijgt overigens op verschillende manieren inhoud, zo leert het onderzoeksmateriaal (zie ook paragraaf 3.8). Huisverkoop, streekproducten en agro-toerisme komen vaker voor en zijn veel voorkomende startactiviteiten. Qua bedrijfsomzet uit MFL activiteiten en de bijdrage hiervan aan het gezinsinkomen is de groep weinig onderscheidend, wel is men meer dan gemiddeld tevreden over het agrarische inkomen. Opvallend is verder dat regionale markten door deze groep vaak als een belangrijke factor worden gezien voor verdere bedrijfsontwikkeling en dat er eveneens bovengemiddeld belang wordt toegekend aan samenwerking met regionale plattelandsondernemers. Tegelijkertijd is men juist binnen deze groep van mening dat de huidige combinatie aan bedrijfsactiviteiten opvolging bemoeilijkt (zie verder paragraaf 3.6). Ook wordt vaak verwezen naar het belang van medewerking van overheden om verdere bedrijfsontwikkeling mogelijk te maken. Ondanks het in allerlei opzichten robuuste karakter van deze MFL bedrijven wordt dus tegelijkertijd te kennen gegeven dat deze met een aantal specifieke problemen worden geconfronteerd samenhangend met de schaal van de afzonderlijke bedrijfsactiviteiten.

► GROEP 2: FORSE AGRARISCHE, VOORZICHTIGE MFL INVESTEERDERS

Een akkerbouwbedrijf biedt zorg aan verstandelijk beperkte jongeren sinds de eerste positieve ervaring met het verblijf van een verstandelijk beperkte zoon van vrienden. Ook worden nieuwe bedrijfsinkomsten gezocht om de toekomstige bedrijfsopvolger een plek te kunnen geven binnen het bedrijf. Vooralsnog is de moeder de drijvende kracht achter de zorgactiviteiten, ook omdat zij vroeger in de zorg heeft gewerkt. Vader en zoon concentreren zich op de verdere ontwikkeling van de akkerbouw. De succesvolle zorgactiviteiten leveren momenteel een belangrijke financiële bijdrage aan het bedrijfsinkomen en daarmee behoud van verdere agrarische ontwikkelingskansen. Vooralsnog zoekt de zoon zijn toekomst in de eerste plaats in de akkerbouw. Het behoud van de zorgactiviteiten hangt volgens zijn moeder vooralsnog vooral af van de toekomstige levenspartner van haar zoon, al kan deze natuurlijk ook zelf nog van gedachten veranderen.

► GROEP 3: FORSE INVESTEERDERS IN BEIDE BEDRIJFSACTIVITEITEN

Een melkveehouderij investeert sinds 1990 fors in de verwerking van melk tot boerenkaas en andere zuivelproducten. Het heeft inmiddels voor de zuivelverwerking en de huisverkoop vier medewerkers in vaste dienst. Daarnaast werken twee kinderen mee in het bedrijf, waarvan één druk doende met het opzetten van zorgactiviteiten. De agrarische investeringen richten zich vooral op uitbreiding van het melkquotum, ook zijn er plannen voor een tweede melkrobot en een nieuwe stal. Bedrijfsopvolging is nog niet echt aan de orde, maar kent zeker interesse bij beide kinderen. Wel blijft het vooralsnog onduidelijk hoe de uiteenlopende bedrijfsactiviteiten het beste over te dragen op de toekomstige generatie.

Groep 4: Forse MFL en voorzichtige agrarische investeerders

De laatste groep bedrijven karakteriseert zich door fors te investeren in MFL bedrijfsactiviteiten. Dat weerspiegelt zich in de eerste plaats in de bovengemiddelde bijdrage van MFL activiteiten aan bedrijfsomzet en gezinsinkomen. Het betreft verder agrarische bedrijven die wat recenter met MFL activiteiten zijn gestart. De drijfveren 'meer contact met burger en consument', 'meer contact tussen agrarische sector en maatschappij' en 'inspirerende voorbeelden uit eigen omgeving' zijn binnen deze groep relatief sterk aanwezig. Het zijn wat kleinere agrarische bedrijven, zowel in termen van agrarische omzet als grondgebruik, met huisverkoop, streekproducten, agro-toerisme, educatie en kinderopvang als relatief vaak voorkomende activiteiten. Ook het hogere gemiddelde aantal MFL activiteiten bevestigt het beeld van een sterke strategische oriëntatie op nieuwe bedrijfsactiviteiten. Beduidend vaker dan binnen de andere groepen, gaan deze overigens gepaard met een afname van agrarisch grondgebruik en/of agrarische bedrijfsomzet. De forse investeringen in MFL activiteiten worden, met andere woorden, deels gefinancierd door de verkoop van grond en/of productierechten. Dat deze groep bedrijven zich tegelijkertijd kenmerkt door een sterke MFL overtuiging (zie ook paragraaf 3.4) bevestigt het beeld dat MFL als bedrijfsmodel ook gepaard kan gaan met een herijking van de agrarische activiteiten binnen de totale bedrijfsstrategie. Dat laatste komt ook naar voren in

het geringe belang dat direct betrokkenen hechten aan internationale markten en marktondersteuning voor verdere bedrijfsontwikkeling. Deze onderscheiden zich verder door een bovengemiddelde werker-ervaring buiten de landbouw, grotere belangstelling voor kennisontwikkeling via brancheverenigingen, studieclubs en cursussen, en een grotere interesse in gebiedsgerichte samenwerking met andere plattelands-ondernemers. Samen met een relatief optimistische kijk op bedrijfsopvolging laat dit zich begrijpen al een groep behoorlijk robuuste MFL bedrijven, al worden bedrijfs-overnameperspectieven wel wat vaker dan binnen de andere groepen mede afhankelijk geacht van nieuwe bedrijfsovernamemodellen (zie ook paragraaf 3.6).

3.6 Positieve beoordeling gezinsinkomen en bedrijfsopvolging

Dynamiek en robuustheid van MFL activiteiten op bedrijfsniveau komt ook tot uiting in inkomstenstevredenheid en beoordeling van opvolgingsperspectieven. De bedrijven blijken opvallend tevreden over het bedrijfs- en gezinsinkomen (zie tabel 3.8). Deze tevredenheid betreft vooral het inkomen uit MFL activiteiten. Voor het agrarische inkomensdeel geldt dit in veel mindere mate en deze neemt bovendien af bij een langere MFL levensduur. De beoordeling van het totale gezinsinkomen op de bedrijven is toch opvallend positief, zeker wanneer in ogeschouw wordt genomen dat de interviews zijn afgenomen ten tijde van een forse agrarische inkomenscrisis!

► GROEP 4: FORSE MFL EN VOORZICHTIGE AGRARISCHE INVESTEERDERS

Bedrijfsverplaatsing buiten de dorpskern ervaart men op dit bedrijf zeker als positief, maar dreigt ook gepaard te gaan met een verlies aan sociale contacten. Daarom wordt dit gecombineerd met de komst van een minicamping en educatieve activiteiten voor basisscholen. De camping wordt gaandeweg uitgebreid met trekkershutten en een kleine huiswinkel met onder andere producten van een naburige zorgboerderij. De groeiende bedrijfseconomische betekenis van deze activiteiten is onlangs gepaard gegaan met een extensivering van de agrarische bedrijfsactiviteiten. Verkoop van het melkquotum zal deels worden aangewend voor een uitbreiding van de recreatieve activiteiten: de melkstal wordt verbouwd tot een vergader- en feestruimte en er komt een ruimere en beter geoutilleerde huiswinkel. De agrarische activiteiten zullen zich de komende jaren op de minder arbeidsintensieve vleesveehouderij concentreren. Daarbij is het de bedoeling om kwaliteitsvlees te produceren dat zoveel mogelijk via eigen kanalen en contacten wordt afgezet.

Tabel 3.8 laat verder zien dat ook de opvattingen over bedrijfsopvolging over het algemeen opvallend positief zijn. Ruim een derde van de respondenten is van mening dat het eigen bedrijf meer overnamekansen heeft dan een regulier agrarisch bedrijf omdat dit potentiële opvolgers meer zou aanspreken dan een gangbare agrarische bedrijfsvoering. Daarbij passen wel enkele relativerende opmerkingen. Op het merendeel van de bezochte bedrijven laat men weten dat opvolging nog niet aan de orde is. Verder neemt het percentage geïnterviewden dat bedrijfsopvolging als 'mogelijk, maar niet eenvoudig' beoordeelt iets toe bij een langere MFL levensduur. Het percentage dat van mening is dat bedrijfsopvolging wordt bemoeilijkt door de specifieke combinaties aan bedrijfsactiviteiten is relatief laag, maar toch geeft men op iets meer dan een kwart van de bedrijven te kennen dat opvolging om nieuwe vormen van bedrijfsorganisatie vraagt. Zoals eerder vermeld, het laatste geldt bovendien vooral voor bedrijven die relatief veel investeren in MFL activiteiten.

Uit het verzamelde onderzoeksmateriaal komt bovendien naar voren dat bedrijfsovername niet altijd als vanzelfsprekend geldt. Regelmatig wordt benadrukt dat het in de eerste plaats draait om zelf tot een aanspre-

kende beroepsinvulling te komen. De keuze voor MFL activiteiten is daarbij soms mede ingegeven door de behoefte om een zekere flexibiliteit te bewaren en/of te creëren ten aanzien van verdere bedrijfsontwikkeling. Of dat in de verdere toekomst ook tot bedrijfsopvolging zal leiden laat zich moeilijk voorspellen en houdt directe betrokkenen bovendien veelal ook (nog) niet echt bezig.

Een andere relativerende opmerking voert terug naar de verschillen in bedrijfsinvesteringshoudingen. Zoals geconcludeerd karakteriseert het merendeel van de MFL bedrijven zich door geleidelijke bedrijfsontwikkeling. Juist binnen deze groep is men minder positief over toekomstige bedrijfsopvolging. Ook zijn er indicaties dat MFL bedrijven relatief vaak zoeken naar alternatieve bedrijfsvormen en juridische constructies om overnameperspectieven te vergroten. Mede ook om de instroom van nieuwkomers (mensen zonder een agrarische achtergrond) te kunnen faciliteren (zie tekstbox).

3.7 Samenwerking is belangrijk

Samenwerking omvat een volgend thema waaraan aandacht is besteed tijdens de interviews. Voor het belang van samenwerking in relatie tot de dynamiek en robuustheid van MFL op bedrijfsniveau, zie

Tabel 3.8

OPVATTINGEN OVER INKOMEN EN BEDRIJFSOPVOLGING

	Alle MFL bedrijven % (N=120)	MFL levensduur < 10 jaar % (N=41)	MFL levensduur > 10 jaar % (N=79)
(Zeer) tevreden over totale gezinsinkomen	87	96	80
(Zeer) tevreden over bedrijfsinkomen uit MFL activiteiten	87	87	87
(Zeer) tevreden over bedrijfsinkomen uit agr. activiteiten	46	63	37
(Zeer) ontevreden over bedrijfsinkomen uit agrarische activiteiten	54	37	63
Opvolging goed mogelijk	29	29	30
Opvolging mogelijk, alhoewel niet eenvoudig	27	12	35
Opvolging nog niet aan de orde	37	54	28
Opvolging alleen mogelijk met nieuwe overnameconstructies	3	0	5
Opvolging onmogelijk	3	5	3
Opvolging wordt bemoeilijkt door specifieke combinaties aan bedrijfsactiviteiten	24	19	26
Meer overnamekansen dan een gangbaar agrarisch bedrijf	34	33	35
Bedrijfsopvolging vraagt om nieuwe vormen van bedrijfsorganisatie	29	35	31

Tabel 3.9

BELANGRIJKE SAMENWERKINGSPARTNERS

% (zeer) belangrijke samenwerkingspartner	Alle MFL bedrijven	MFL levensduur < 10 jaar	MFL levensduur > 10 jaar
	(N=120)	(N=41)	(N=79)
Lokale overheid	63	68	60
MFL bedrijven binnen eigen regio	47	50	45
Nieuwe marktpartijen / afnemers	45	43	50
Regionale kennisinstellingen	43	44	41
Andere plattelandsondernemers			
binnen eigen regio	41	43	40
Natuurorganisaties	38	36	39
Landelijke kennisinstellingen	33	43	28
MFL bedrijven / plattelandsondernemers			
buiten regio	27	33	24

ook de rapportage van onderzoeksfase 1.

Het blijkt (zie tabel 3.9) dat MFL-bedrijven vooral belang hechten aan samenwerking met:

- de lokale overheid,
- MFL bedrijven in eigen regio,
- nieuwe marktpartijen / afnemers,
- regionale kennisinstellingen,
- andere plattelandsondernemers in eigen regio.

Andere potentiële samenwerkingspartijen als natuurorganisaties, landelijke kennisinstellingen en plattelandsondernemers buiten de eigen regio blijven hierbij achter, al bevestigt het onderzoeksmateriaal als geheel wel dat MFL bedrijven samenwerking met andere publieke en private partijen zeker van belang vinden om verdere bedrijfsontwikkeling te kunnen realiseren. Dat daarbij in eerste instantie aan lokale overheden wordt gedacht weerspiegelt waarschijnlijk het breed gedeeld besef dat ruimte binnen regelgeving een cruciale randvoorwaarde is om MFL bedrijvigheid überhaupt verder te kunnen ontwikkelen. Dit wordt op een andere wijze ook geïllustreerd in 'medewerking van overheden' als meest bepalende factor voor verdere bedrijfsontwikkeling (zie bijlage).

Opvattingen over samenwerking werden eerder al in verband gebracht met verschillen in investeringshouding. Daarbij werd geconcludeerd dat vooral bedrijven die fors investeren in MFL activiteiten openstaan voor gebiedsgerichte samenwerking (dat is een samengestelde variabele die opvattingen verenigt over mogelijke samenwerking met a) andere MFL bedrijven in eigen regio, b) andere plattelandsondernemers in eigen regio en c) regionale kennisinstellingen).

De indicatie dat verschillen in opvatting over het belang van samenwerking onder andere samenhangen met verschillen in bedrijfsstrategie behoeft enige toelichting. Wat onder samenwerking wordt verstaan loopt in de praktijk soms behoorlijk uiteen: van incidentele doorverwijzing naar collega's, gezamenlijk promotie via websites zonder verder veel onderling contact, een meer of minder actieve eigen rol binnen formele samenwerkingsorganisaties tot een actieve participatie in franchiseachtige constructies rondom specifieke MFL activiteiten als bijvoorbeeld kinderopvang en boerderijverkoop. Kortom, samenwerking kan op geheel verschillende manieren inhoud en betekenis krijgen. Daarnaast wordt bestaande samenwerking ter ondersteuning van bijvoorbeeld natuur- en landschaps-

► NIEUWKOMERS

Dertig jaar geleden was het al moeilijk om zonder agrarische achtergrond boer te worden. Na het afronden van een agrarische opleiding wist een artsenzoon dit toch te realiseren door een bedrijf met weinig toekomstperspectief aan te kopen (het bedrijf was direct omgeven door natuurgebied). Met een biologische insteek en een sterke MFL overtuiging heeft hij sindsdien een tuinbouwbedrijf ontwikkeld, inclusief allerlei zorgactiviteiten, een huiswinkel en plannen voor een theehuis. Op het bedrijf werken momenteel vijf mensen, waaronder twee medewerkers die het in de nabije toekomst graag willen overnemen. Daartoe worden inmiddels de eerste voorbereidingen getroffen via het inventariseren van mogelijke overnameconstructies.

beheer, agro-toerisme en zorglandbouw bovendien niet automatisch als zodanig herkend en gewaardeerd. Vooral meer geïnstitutionaliseerde vormen van samenwerking lijken soms al als min of meer vanzelfsprekendheden te worden gezien. Dit in tegenstelling tot nieuwe samenwerkingsverbanden rondom bijvoorbeeld agrarische kinderopvang en boerderijeducatie (zie de tekstboxen).

Als geheel laten de bevindingen rondom samenwerking zich als volgt samenvatten:

- de behoefte aan samenwerking neemt toe bij een groeiende bedrijfsstrategische betekenis van MFL activiteiten,
- de aard en diepgang van bestaande vormen van samenwerking loopt in de praktijk sterk uiteen,
- meer betekenisvolle samenwerking vergt

tijd en krijgt niet eenvoudig gestalte,

- reeds bestaande samenwerking rondom MFL activiteiten moet haar bestaansrecht en meerwaarde steeds opnieuw bewijzen richting (nieuwe) leden en/of achterban.

3.8 Dynamiek en robuustheid als samenspel van factoren

Zijdelings is al regelmatig verwezen naar de relaties tussen factoren van betekenis voor de dynamiek en robuustheid van MFL op bedrijfsniveau. In deze afsluitende paragraaf proberen we dit samenspel nader toe te lichten als een dynamisch proces van interacterende factoren. Figuur 1 benadrukt het belang van onderlinge wisselwerking tussen de factoren: 'drijfveren', 'levensduur', 'bedrijfsvorm' en de 'combinatie aan bedrijfsactiviteiten'.

► VERENIGDE AGRARISCHE KINDEROPVANG

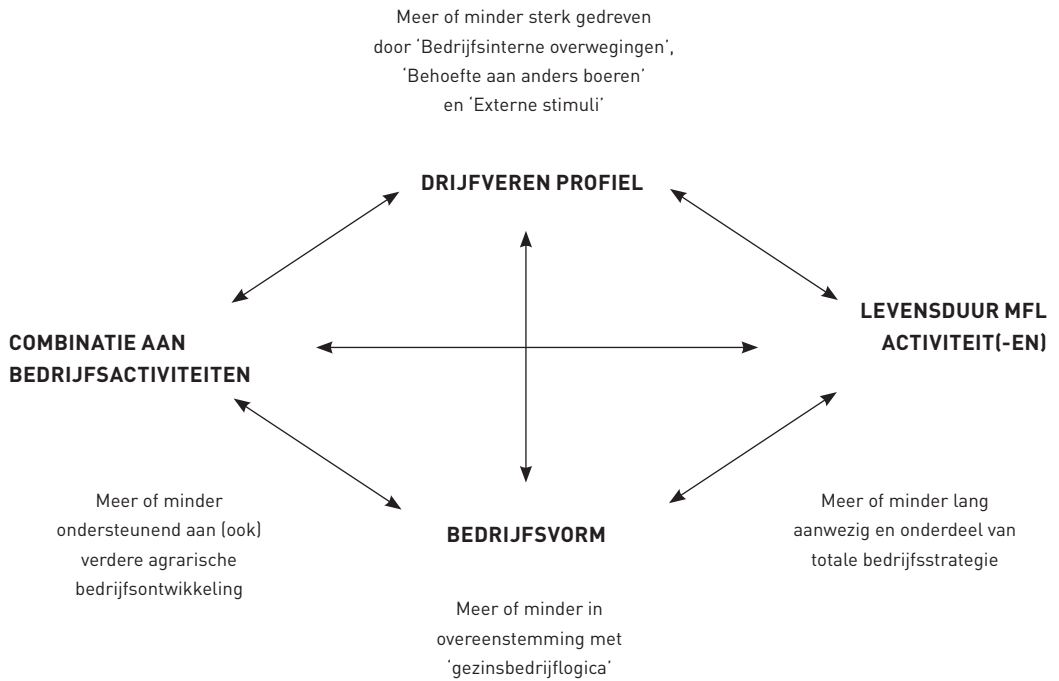
De start van kinderopvang op dit melkveehouderij gaat terug naar 2008. De Vereniging Agrarische Kinderopvang (VAK) heeft een belangrijke ondersteunende rol gespeeld bij het ontwerp van het benodigde nieuwe onderkomen voor de kinderopvang, de aanvraag van vergunningen en het opstellen van het pedagogisch beleidsplan. Momenteel biedt de VAK eveneens specifieke ondersteuning via haar opleidingen voor personeelsmanagement en meer in brede zin als belangenbehartiger voor de verdere professionalisering van kinderopvang in een agrarische omgeving in Nederland (www.agrarischekinderopvang.nl).

► BOERDERIJEDUCATIE AMSTERDAM

Boerderijeducatie Amsterdam betreft een samenwerkingsverband dat basisscholen en boeren met elkaar verbindt met het doel om leerlingen in het basisonderwijs opnieuw met elkaar in contact te brengen met de oorsprong van voedsel. Momenteel ontvangen zeventien boeren rondom Amsterdam regelmatig schoolklassen op hun bedrijf (www.boerderijeducatie-Amsterdam.nl).

Figuur 3.1

MFL-DYNAMIEK EN ROBUUSTHEID ALS INTERACTIEPATRONEN

De wisselwerking tussen MFL drijfveren en MFL levensduur komt onder andere tot uiting in de groeiende betekenis van anders boeren bij een meer recente start van nieuwe bedrijfsactiviteiten. MFL drijfveren hangen eveneens samen met de factor bedrijfsvorm. Denk aan de specifieke karakteristieken van het gezinsbedrijf, waaronder de veelal belangrijke rol die vrouwen spelen bij de komst van nieuwe activiteiten. Deze sterke binding met de 'gezinsbedrijflogica' betekent ook dat deze activiteiten soms vooral een eigen inkomensactiviteit vertegenwoordigen die – buiten het financiële aspect – behoorlijk los kan staan van de agrarische activiteiten. Ofwel, mogelijke synergie-effecten tussen aanwezige bedrijfsactiviteiten zijn mede afhankelijk van de bedrijfsvorm waarbinnen deze plaatsvinden. Op MFL bedrijven met uitsluitend inzet van familiearbeid lijkt de continuïteit van bestaande combinaties aan bedrijfsactiviteiten soms ook minder vanzelfsprekend dan daar waar op (uiteenlopende manieren) wel externe arbeid wordt ingeschakeld. De factor bedrijfsvorm is op haar beurt onlosmakelijk verbonden met de MFL levensduur, denk bijvoorbeeld aan de groeiende inzet van externe arbeid en veranderingen in MFL drijfveren in de tijd. Het laatste brengt ons terug bij de behoefte aan 'anders boeren',

ditmaal ook in relatie tot mogelijke andere bedrijfsvormen dan het klassieke gezinsbedrijf om hieraan inhoud te kunnen geven. Al met al inderdaad een behoorlijk complex samenspel van onderling samenhangende factoren.

4. Multifunctionele landbouw in regionaal perspectief

4.1 Introductie

Dit hoofdstuk concentreert zich op de dynamiek en robuustheid van multifunctionele landbouw op regionaal niveau. Na een korte karakterisering en typering van de zes onderzoeksgebieden volgt een globale gebiedsvergelijking en een aantal gedachten over een toekomstige onderzoeks agenda rondom de betekenis van MFL voor gebiedsontwikkeling.

Bij de selectie van de onderzoeksgebieden is doelbewust variatie ingebouwd ten aanzien van geografische spreiding, grondsoort, stedelijke en recreatieve druk, productieomstandigheden voor de landbouw, langere of kortere MFL traditie, nieuwe vormen van gebiedsgerichte samenwerking en andere (zie tabel 4.1).

4.2 Regionale verscheidenheid in MFL bedrijvigheid

Het verzamelde onderzoeksmateriaal wijst op verschillende manieren naar relevante regionale verscheidenheid in dynamiek en robuustheid van MFL, al laat het relatief kleine aantal benaderde bedrijven per gebied (ongeveer twintig) geen verstrekkende kwantitatieve conclusies toe. Zeker in combinatie met aanvullend beschikbaar kwantitatief onderzoeksmateriaal biedt het

desalniettemin een aardige indicatie voor uiteenlopende ontwikkelingspatronen van multifunctionele landbouw en de daarmee samenhangende netwerk dynamiek in de gebieden.

Een aantal regionale verschillen ligt voor de hand; dat het aantal bedrijven met natuurbeheer en agro-toerisme in Flevoland lager ligt dan elders zal niet verbazen evenals dat het daar om gemiddeld grote bedrijven gaat. Tabel 4.2 geeft een indruk van de karakteristieken van MFL bedrijvigheid in de verschillende onderzoeksgebieden. In de bijlagen is een meer gedetailleerd beeld te vinden van regionale diversiteit aan MFL bedrijvigheid.

Flevoland springt er vooral uit wat betreft de gemiddelde omvang van MFL activiteiten en het hoge aantal VAK per bedrijf. Dit hoge gemiddelde wordt sterk beïnvloed door een kleinere groep bedrijven met een zeer forse MFL-omzet (enkele miljoenen euro's) uit huisverkoop die uitgroeit tot eigen voedselketens voor verwerking en afzet van (streek-)producten. De wat lagere gemiddelde omzetten en MFL-investeringen in Laag Holland en de Noordelijke Friese Wouden weerspiegelen deels een relatief sterk accent op natuur- en landschapsbe-

heer. De financiële omzet van natuur- en landschapsbeheer is relatief gering. Ook kennen de andere MFL activiteiten op bezochte bedrijven in deze gebieden een gemiddeld wat kortere geschiedenis. Het opvallend grote grondgebruik in het Groene Woud en Flevoland laat zich deels verklaren door een aantal bedrijven dat omvangrijke hoeveelheden natuurgrond beheert voor natuurorganisaties. Over De Wolden kan in het algemeen worden opgemerkt dat MFL nog relatief weinig traditie kent en nog beduidend minder aanwezig is dan in de andere gebieden.

Bij een eerste analyse van de enquête valt verder op dat veel variabelen wel grote verschillen laten zien tussen de betrokken bedrijven, maar niet zozeer tussen gebieden. Er lijken op het eerste gezicht weinig verschillen tussen de zes gebieden te zijn in de houding ten aanzien van bijvoorbeeld samenwerking tussen boeren en met andere partners, de invloed van verschillende omgevingsfactoren op de bedrijfsontwikkeling, de wijze van informatievergaring en kennisontwikkeling en dergelijke. Dat wil echter niet zeggen dat er geen verschillen zijn per gebied. Belangrijke verschillen

Tabel 4.1

ENKELE GEBIEDSKENMERKEN

Gebied	Gebiedskennmerken
1. Groene Woud	Diverse landbouw; zandgebied (reconstructiegebied), verschillende natuur- en landschap-claims; vrij hoge stedelijke en recreatieve druk; jonge traditie MFL maar veel dynamiek rondom gebiedsgerichte samenwerking.
2. Flevoland	Optimale agrarische productieomstandigheden; relatief grote bedrijven; geringere stedelijke en recreatieve druk en natuur- en landschap claims; MFL relatief jong fenomeen, weinig samenwerking rondom gebiedsbeheer.
3. Laag Holland	Met name veehouderij; veel open veenweidegebied; zware natuurclaims en moeilijke productieomstandigheden; zeer hoge stedelijke en recreatieve druk; langere MFL traditie en relatief sterke samenwerkingsverbanden rondom gebiedsbeheer en ontwikkeling nieuwe plattelandsmarkten.
4. Walcheren / Zuid Beveland	Relatief kleinschalige agrarische bedrijvigheid, gemiddelde productieomstandigheden; zeer hoge recreatieve druk (kust) en enige stedelijke druk; vooral sterke traditie in agro-toerisme.
5. De Wolden e.o.	Relatief sterk landbouwgebied, mede als gevolg van relatief recente grootschalige ruilverkaveling; weinig stedelijke en recreatieve druk; relatief geringe natuurclaims, nauwelijks MFL traditie binnen Taskforce definitie.
6. Noordelijke Friese Wouden e.o.	Met name veehouderij; kleinschalig houtwallen landschap en daarmee samenhangende moeilijke productieomstandigheden; lage stedelijke druk; lange traditie gebiedsgerichte samenwerking (m.n. gericht op natuur, landschap en milieu). De toeristisch-recreatieve ontwikkeling concentreert zich vooralsnog in het opener landschap van de Friese meren.

Tabel 4.2

REGIONALE VERSCHIEDENHEID AAN MFL KARAKTERISTIEKEN

	Gem. schatting agrarische bedrijfsomzet (in euro's)	Gem. schatting totale MFL-omzet (in euro's)	Gem. bijdrage MFL aan gezinsinkomen (in %)	Gem. grondgebruik (eigendom + pacht) (in ha)	Gem. aantal VAK totaal (in %)	Forse agrarische investeerders (in %)	Forse MFL investeerders (in %)
Groene Woud (N=21)	300.000	180.000	48	91	3,6	43	57
Flevoland (N=19)	580.000	805.000	40	83	7,2	58	42
Laag Holland (N=20)	315.000	75.000	45	57	3,5	50	30
Z-Beveland / Wal. (N=20)	215.000	145.000	38	49	2,6	25	45
N-Friese Wouden (N=20)	400.000	65.000	34	37	2,8	45	20
De Wolden e.o. (N=20)	155.000	65.000	35	43	2,6	35	20
Totaal (N=120)	325.000	195.000	40	60	3,7	43	36

betreffen de dichtheid van multifunctionele bedrijven en de, deels daarmee samenhangende, gebiedsgerichte samenwerkingsverbanden. Zo is in Laag Holland ongeveer 85 procent van de boeren lid van de agrarische natuurvereniging (Water, Land en Dijken; WLD) en in de Noordelijke Friese Wouden is dat ongeveer 75 procent (Noordelijke Fryske Wâlden; NFW). Beide verenigingen (en hun voorlopers) zijn typische boerenclubs die al enkele decennia een belangrijke rol spelen als organisator van een vrijwel gebiedsdekkend agrarisch natuur- en landschapsbeheer en als aanjager dan wel katalysator van andere nieuwe samenwerkingsverbanden op het terrein van multifunctionele landbouw. Ze zijn cruciale spelers, onder meer omdat ze onmisbare gesprekspartners zijn voor de overheden, daar waar het gaat om het realiseren van gebiedskwaliteit en de organisatie van het beheer van het gebied. De Groene Woud Coöperatie is daarentegen een wat jongere gebiedsorganisatie die, zoals ze het zelf zegt nieuwe initiatieven en samenwerking in het gebied "aanjaagt, faciliteert en realiseert" maar minder sterk dan bestaande verenigingen in Laag Holland en de Noordelijke Friese Wouden is verankerd in het gebied⁵. In de andere gebieden ontbreekt het vooralsnog aan samenwerkingsverbanden met een duidelijke oriëntatie op gebiedsontwikkeling.

Opvallend is dat in de interviews het beeld dat men schetst nogal eens op gespannen voet staat met de onderzoekbevindingen als geheel. Een eerste voorbeeld betreft de opvattingen rondom samenwerking. In alle gebieden, dus ook die met een langere

traditie van gebiedsgerichte samenwerking, zijn tijdens de interviews regelmatig opmerkingen te beluisteren in de trant van: "We zijn hier niet zo gericht op samenwerking." of "We doen het hier allemaal zelf". Terwijl dan wel de natuurcontracten via de ANV lopen, men wel meedoet aan regelingen die mede zijn bevochten en georganiseerd door de ANV, zorgcliënten via een regionale stichting op het bedrijf komen, men wel deel uitmaakt van een route-arrangement, campinggasten wel via bemiddeling van de VVV of de Vekabo het bedrijf weten te vinden, etcetera. Met andere woorden, er lijkt nog al eens sprake te zijn van een tegenstelling tussen de ervaren en werkelijke mate van samenwerking. Succesvolle organisaties als WLD en Landzijde⁶, NFW en Groene Woud worden regelmatig als een gegeven beschouwd, als een bestaande institutie en niet meer als een samenwerkingsverband waar men deel van uitmaakt en waarvoor in het verleden veel boereninzet voor nodig geweest is.

Een tweede voorbeeld betreft de opvattingen over het toekomstbeeld van MFL-bedrijvigheid. Op Walcheren is dit beeld vrij somber en wordt MFL bedrijvigheid nog al eens geassocieerd met afbouwende bedrijven. Als we echter kijken naar de toekomstverwachtingen, zoals die onder andere naar voren komen in de opvattingen over bedrijfsopvolgingsmogelijkheden, dan blijkt Walcheren zich niet in negatieve zin te onderscheiden van de andere onderzoeksgebieden (zie bijlage). Ook bij nadere beschouwing (zie onder andere paragraaf 4.6) blijkt dat het 'typische Walcherse

MFL-bedrijfsmodel' wel degelijk een zekere 'robuustheid' vertegenwoordigt, mede door een sterke verbondenheid met aanvullende inkomensvorming van buiten het bedrijf.

4.3 Het Groene Woud

Agro-toerisme, Natuurbeheer en Educatie zijn relatief sterk vertegenwoordigd in onze onderzoekspopulatie in het Groene Woud, hetgeen in overeenstemming is met beschikbare CBS gegevens⁷. Drijfveren achter de start van MFL activiteiten weerspiegelen een relatief sterk regionaal besef voor zowel noodzaak tot als kansen voor andersoortige agrarische ontwikkeling. Boeren hebben bovendien een sterke binding met het gebied. Niet alleen 'sociaal' (met de familie en de Brabantse levenswijze), maar ook 'geografisch' (de plek, de mooie woonomgeving). Een typerende reactie van een respondent: "Er zijn hier nogal wat barrières om optimaal te kunnen boeren, maar we blijven liever hier met iets erbij dan dat we naar Flevoland gaan." Zeker in deelgebieden waar men te maken heeft met natuurclaims en/of stedelijke druk resulteert dit in een sterke ontwikkeling van MFL activiteiten die ook in vergelijking tot andere onderzoeksgebieden, een belangrijke bijdrage leveren aan het gezins- en bedrijfsinkomen.

Tegelijkertijd kenmerkt het Groene Woud zich door een relatief sterk aanwezige spanning tussen enerzijds MFL bedrijvigheid en anderzijds het agro-industriële bedrijfsmodel. Ook de gebiedsgerichte samenwerking rondom MFL activiteiten in het gebied is nog relatief jong, al wordt er op allerlei wel actief gewerkt aan opschaling en professionalisering van meer sub-regionale kleinere samenwerkingsverbanden, onder andere door de Groene Woud Coöperatie waarbinnen samenwerkende agrarische en andere plattelandsondernemers steeds meer gestalte proberen te geven aan een actieve regiobranding en duurzame agrarische ontwikkeling. Toch komt uit de interviews eveneens naar voren dat Het Groene Woud als gebiedsidentiteit nog al eens wordt gezien als 'iets van bovenaf', iets dat vooral door en vanuit overheden wordt georganiseerd. Sub-regionale identiteiten zoals De Meerij roepen vooralsnog meer herkenning en betrokkenheid op. Het laatste spreekt ook uit het brede scala aan meer kleinschalige en lokale samenwerkingsverbanden als de Duinboeren, Land van de Hilver, Mortelenboeren, Hertogboeren en Land van Oirschot. De relatief sterke Brabantse coöperatieve traditie komt verder ook in meer themati-

sche samenwerkingsverbanden tot uiting zoals 'Klasseboeren', 'Kom maar achterom' en de 'Belverse Versroute'. Samenwerking in het Groene Woud heeft overigens regelmatig een behoorlijk informeel karakter of zoals wel wordt gezegd: "Men komt 's avonds even achterom binnenlopen". Als geheel resulteert dit in het beeld van een breed scala aan voor MFL relevante nieuwe vormen van lokale en regionale samenwerking. Deze weten elkaar echter op wat hogere schaalniveaus nog lang niet altijd te vinden en te versterken, mede door het ontbreken van een gewortelde Groene Woud identiteit. Toch krijgt Het Groene Woud als 'de tuin van Brabant' als richtinggevend idee voor verdere gebiedsontwikkeling wel steeds meer inhoud en betekenis.

Ter afsluiting een paar opmerkingen over de rol van projectenbureaus in de ondersteuning van MFL. Vaker dan in de andere onderzoeksgebieden valt in Het Groene Woud te beluisteren dat men relatief weinig heeft aan ondersteuning vanuit bestaande projectenbureaus, terwijl deze hiervoor soms wel de nodige (subsidie) kosten in rekening brengen. Dergelijke kritische geluiden gaan nog al eens gepaard met de opvatting "ze zijn er meer voor zichzelf dan voor ons".

4.4 Flevoland

In Flevoland is het belangrijk om onderscheid te maken tussen de Noordoostpolder en de nieuwere polders Oostelijk en Zuidelijk Flevoland. MFL activiteiten in de Noordoostpolder zijn in vergelijking tot de nieuwere polders duidelijk meer toegespitst op recreatie en toerisme vanwege de nabijheid van Urk, Schokland en Duitse toeristen met een vakantiewoning in de omgeving. Daarnaast onderscheidt Flevoland als geheel zich op enkele punten duidelijk van de andere onderzochte gebieden:

- Agrarische modernisering kent in Flevoland relatief weinig beperkingen.
- Flevoland kent relatief weinig MFL activiteiten gericht op natuur- en landschapsbeheer en het ontbreekt aan samenwerkingsorganisaties voor gebiedsbeheer zoals in het Groene Woud, Laag Holland en de Noordelijke Friese Wouden.
- Er wordt duidelijk minder dan in de andere onderzoeksgebieden gerefereerd aan sociale binding met het gebied of binding aan 'de plek'.
- MFL bedrijvigheid is relatief sterk gekoppeld aan verdere agrarische ontwikkeling met opvallend veel inschakeling van externe arbeid

- MFL in combinatie met agrarische extensiveringsscenario's, zoals bijvoorbeeld sterk aanwezig in Het Groene Woud en Laag Holland is nauwelijks aanwezig.

In Flevoland lijken MFL activiteiten daarmee relatief sterk voort te komen uit de combinatie van binnen gezinsverband aanwezige ondernemerskwaliteiten en positieve drijfveren (dat wil zeggen minder ingegeven door beperkingen voor reguliere agrarische ontwikkelingen). Er zijn in Flevoland, in vergelijking tot de andere gebieden, opvallend veel grote bedrijven. De bedrijven investeren fors in nieuwe bedrijfsactiviteiten en springen daarmee over 'het bestaande' heen. Met andere woorden, het is een soort spiegelbeeld van het 'Walcherse model' dat sterk gebaseerd is op zuinigheid en benutting van het bestaande. Betrokken ondernemers hechten, in vergelijking tot de andere onderzoeksgebieden, weinig belang aan een actieve ondersteuning vanuit instanties als ANV's, Leader, POP, LTO Noord dan wel andere projectorganisaties om nieuwe activiteiten te ontwikkelen. Men acht zichzelf goed in staat contacten te leggen, samenwerking op te bouwen met afnemers van goederen en/of diensten en mogelijkheden voor subsidie voor de eigen nieuwe activiteiten te vinden.

4.5 Laag Holland

Ook in Laag Holland zijn meerdere deelgebieden met eigen karakteristieken te onderscheiden: onder andere Waterland, Purmer, Beemster, Schermer, Eilandspolder. Het is een typisch Nederlands polder- en veenweidelandschap waarin de (melk)veehouderij overheerst. De bedrijven in Laag Holland combineren van alle gebieden de meeste MFL activiteiten op het bedrijf, waarbij meer contact tussen boeren en burgers de belangrijkste drijfveer is. Agrarisch natuurbeheer is een dominante startactiviteit die in een later stadium wordt aangevuld met andere activiteiten die veelal gerelateerd zijn aan de nabijheid van de stad. Met name in Waterland en de Eilandspolder is een lange traditie van agrarisch natuur- en landschapsbeheer en daaraan gelieerde netwerken en organisaties. De MFL-praktijk in het gebied is niet te begrijpen zonder de agrarische natuurvereniging die al dertig jaar lang actief is met het realiseren van agrarisch natuur- en landschapsbeheer. Zonder deze organisatie waren vele MFL activiteiten waarschijnlijk niet of in ieder geval veel lastiger van de grond gekomen. De ANV vormt daarbij een voor de overheid onmisbare partner om

zaken in het gebied te realiseren. De agrarische natuurvereniging Waterland (ANV), de voorloper van de vereniging Water, Land en Dijken die heel Laag Holland als werkgebied heeft, speelde een belangrijke rol in de ontwikkeling van multifunctionele landbouw: ongeveer 85 procent van de boeren in Laag Holland is tegenwoordig ANV lid, er is een zeer goede organisatie van het agrarisch natuurbeheer, de ANV is bovendien een belangrijke katalysator geweest voor andere MFL activiteiten en samenwerkingsverbanden; onder andere Hotel de Boerenkamer en Landzijde. Deze spelen een belangrijke rol in de ontwikkeling en overdracht van (vaak typisch gebiedspecifieke) kennis, ze versterken elkaar in het creëren van aantrekkelijkheid en nieuwe stad-platteland verbindingen. Op deze wijze is een soort 'Waterland-model' voor gebiedsontwikkeling ontstaan waarvan de betekenis veel verder reikt dan alleen de economie van betrokken agrarische bedrijven; deze strekt zich meer en meer uit tot de kwaliteit van leven en het vestigingsklimaat in de hele Noordelijke Randstad⁸.

Enkele andere opvallende punten uit de interviews

- Vooral in veenweidepolders als Waterland en Eilandspolder is de stelling verdedigbaar dat zonder MFL er waarschijnlijk nauwelijks meer landbouw in het gebied aanwezig zou zijn: gebiedsbeheer lijkt hier meer en meer een cruciale randvoorwaarde voor agrarische ruimteclaims. Daarbij moet worden aangetekend dat bedrijven met een 'klassieke moderniseringsoriëntatie' (sterke schaalvergroting, specialisatie en realisering van de hiervoor benodigde productieomstandigheden) de laatste decennia uit het gebied zijn verdwenen⁹; of zoals het wel eens wordt verwoord: "Boeren met een Flevobedrijf in hun hoofd zijn hier allang weg".
- Agrarisch natuurbeheer wordt vaak niet beschouwd als onderdeel van 'multifunctionele landbouw', maar als een onlosmakelijk deel van de 'gewone landbouw'.
- De nabijheid van de stad wordt steeds bepalender in de ontwikkeling van MFL. Een voorbeeld is Hotel de Boerenkamer, agro-toeristische samenwerking voortkomend uit de unieke combinatie van een voor sommigen aansprekend (Hollands) cultuurlandschap en de nabijheid van Amsterdam (op fietsafstand). Ook vanuit de stad, zowel van burgers als het stadsbestuur, zijn er concrete initiatieven om de relatie stad-platteland te versterken via initiatieven als Boerenstadswens,

Proeftuin Amsterdam, Boerderijeducatie Amsterdam en Maïs meets Metropolis¹⁰.

- Geïnterviewden tonen een relatief sterke betrokkenheid bij de gebiedsidentiteit en wijzen er regelmatig op dat de bijdrage van agrarische bedrijvigheid aan de bijzondere gebiedskwaliteiten nog beter kunnen worden beloond. Meer dan in de andere gebieden tonen zij een zakelijke houding, zoals regelmatig verwoord in het begrip “ondernemer in het groen”.

4.6 Walcheren en Zuid Beveland

De meeste geïnterviewde Zeeuwse agrariërs bevinden zich op Walcheren. In de analyse richten wij ons dan ook voornamelijk op Walcherse MFL. Het gebied kent een lange traditie van kust-georiënteerd agro-toerisme en huisverkoop en er zijn veel agrarische bedrijven in het gebied met toeristische en/of recreatieve activiteiten. De enquête laat zien dat bij de start van MFL activiteiten risicospreiding een belangrijke rol speelt.

In het voorgaande is al even gerefereerd aan het ‘Walcherse model’ en aan het sombere beeld dat respondenten schetsen over de toekomst van landbouwbedrijven in het gebied, inclusief de MFL-bedrijven. Een nadere beschouwing van de bedrijven op Walcheren laat zien dat het vaak om relatief kleine bedrijven gaat met vooral grond in eigendom, geen of weinig leningen en met aanvullende inkomsten van buiten het bedrijf. Het ‘deeltijd boeren’ blijkt goed te combineren met agrotouristische activiteiten als een minicamping. De bedrijfsvoering is vrij extensief, arbeid wordt regelmatig uitbesteed aan loonwerkers. Bovendien is er weinig ambitie om de MFL activiteiten uit te breiden. Tegelijkertijd worden bedrijfsopvolgingsmogelijkheden niet minder beoordeeld dan in de andere onderzoeksgebieden. Hoewel veelal een somber beeld schetsend van de landbouw en de toekomst van het eigen bedrijf geeft men, al pratend over mogelijke bedrijfsopvolging, te kennen dat de kinderen hiertoe zomaar zouden kunnen besluiten. In veel gevallen in combinatie met inkomstenbronnen buiten het bedrijf. Voor gespecialiseerde landbouwbedrijven ziet men slechts mogelijkheden voor een zeer beperkt aantal bedrijven. De beeldvorming van een ‘achterblijvend conservatief landbouwgebied’ is al oud, maar dat geldt evenzeer voor de tradities van zuinigheid, de bereidheid hard te werken en het combineren van meerdere inkomstenbronnen. Tezamen blijkt dit te resulteren in een bedrijfsmodel met de nodige weerstand en veerkracht.

Enkele andere opvallende punten uit de interviews

- MFL activiteiten concentreren zich sterk op overnachtingsmogelijkheden (camping, B&B en dergelijke) in de nabijheid van strand en duinen. Voor betreffende toeristen is de link met ‘het agrarische’ niet altijd een factor van belang. Boerderijcampings in ‘de kom’ (het midden) van Walcheren hebben vaak wat minder staanplaatsen en de bezoekers komen ook meer voor ‘de boerderij’ en ‘rust’. Daarnaast is er sprake van een groeiend aantal bedrijven met huisverkoop en productverwerking van onder andere fruit.
- De dichtheid aan MFL-bedrijven is vooral groot aan de buitenrand van Walcheren. Voor het toekomstig beheer van dit plattelandsgedebied is MFL derhalve van groot belang. MFL activiteiten hebben momenteel een status als nevenactiviteit naast een ‘volwaardig agrarisch bedrijf’. De bedrijven in de buitenrand van Walcheren zijn echter vaak kleine akkerbouwbedrijven die van oudsher al allerlei nieuwe bedrijfsactiviteiten ontplooiën en/of er elders bij gaan werken. Het laatste maakt het moeilijk om een begrip ‘volwaardig agrarisch bedrijf’ inhoud te geven¹¹.
- Er lijkt sprake te zijn van een ‘verzadigingspunt’: de toeristisch-recreatieve vraag is niet langer groter dan het aanbod en verdere groei van het aanbod wordt onder andere geremd door gemeentelijk beleid.
- De Walchenaar is over het algemeen niet zo samenwerkingsgezind en ‘dopt graag zijn eigen boontjes’, zo wordt regelmatig opgemerkt. Tegelijkertijd is het opvallend dat alle ondervraagde campinghouders wel lid zijn van de Vekabo. Daarnaast spelen ook andere samenwerkingsverbanden zoals de Milieucoöperatie Borssele, de ANV Walcheren, de Stichting Zorgboeren Zeeland, de Stichting Verenigde Zorgboeren, de VAK (kinderopvang), de Bond voor Boerderij Zuivelbereiders een rol, zei het beperkt. Ook de aanwezigheid van de nodige arrangementen en routestructuren veronderstelt meer samenwerkingsbereidheid dan veelal uitgedragen tijdens de interviews.

4.7 De Wolden e.o.

Het accent van de MFL activiteiten in De Wolden ligt vooral op recreatie en –hoewel in mindere mate– op zorg. Het betreft gemiddeld wat kleinere en extensievere agrarische bedrijven, vaak mede door de verkoop van melkquotum. Het aandeel bedrijven dat een sterke agrarische ontwikkeling heeft doormaakt sinds de start van de MFL

activiteiten is gering in vergelijking tot de andere onderzoeksgebieden. De Wolden lijkt daarmee een schoolvoorbeeld van een gebied waarin MFL nog in de kinderschoenen staat. De dichtheid aan regionale MFL-bedrijvigheid is nog relatief laag¹² en er tekenen zich vooralsnog weinig nieuwe vormen van gebiedsgerichte samenwerking af rondom MFL activiteiten, waarschijnlijk mede vanwege een minder sterk ontwikkelde stedelijke en recreatieve vraagkant. Al met al 'leeft' multifunctionele landbouw nog niet sterk in De Wolden en ontbreekt het vooralsnog aan een helder 'verhaal' waarin MFL is gekoppeld aan nieuwe vormen van gebiedsgerichte samenwerking zoals aanwezig in Laag Holland, Groene Woud of de Noordelijke Friese Wouden. MFL-ondernemers in De Wolden zijn meer dan elders vooral aangewezen op bovenregionale samenwerkingsverbanden als Stichting Zorgboeren Drenthe, DrentsGoed, Vekabo, etcetera. Meer recent ontwikkelde toeristisch-recreatieve routestructuren en arrangementen zoals 'Rondje de Wolden' worden vooral gedragen door andere dan agrarische ondernemers. Voor het merendeel hebben deze plattelandsondernemers bovendien een oorsprong buiten het gebied zelf.

Het voorgaande betekent niet dat de Wolden zich kenmerkt door sterk gespecialiseerd agrarische bedrijvigheid. Uit eerder onderzoek blijkt dat ook hier allerlei vormen van aanvullende bedrijvigheid te vinden zijn die tezamen een zeer relevante inkomensbetekenis vertegenwoordigen. Het betreft echter aanvullende bedrijfsactiviteiten die buiten de definitie van de Taskforce Multifunctionele Landbouw vallen. Om die reden zullen we deze hier niet in detail vermelden¹³. Wel leert het opnieuw dat het begrip multifunctionele landbouw zich moeilijk laat afbakenen en de uitingsvorm regionaal verschillend is.

4.8 Noordelijke Friese Wouden e.o.

In Friesland zijn MFL bedrijven bezocht in de Noordelijke Wouden en het merengebied. In het laatste gebied, met een zeer open landschap, overheersen de recreatieactiviteiten samenhangend met watergebonden toerisme. Door de vele watertoeristen is de vraag naar overnachtingen, bootverhuur en ligplaatsen groot en dringen de agro-toeristische potenties zich sterk op. In vergelijking tot de Friese Wouden ziet men de toekomst van de landbouw als behoorlijk positief. Verdere ontwikkeling van het agrarische bedrijf staat centraal met MFL als een aantrekkelijke nevenfunctie.

In het Wouden gebied, met haar typische kleinschalig houtwallenlandschap, ligt het accent in MFL activiteiten beduidend sterker op natuur- en landschapsbeheer. De vereniging Noardlike Fryske Wâlden, met als werkgebied het Nationaal Landschap Noordelijke Friese Wouden, is een samenwerkingsverband van zes ANV's waarbij ongeveer 75 procent van de boeren in het gebied is aangesloten. De vereniging is onderscheidend op de organisatie en vernieuwing van agrarisch natuur- en landschapsbeheer en probeert door innovatieve projecten agrarische milieubelasting terug te dringen. Deze activiteiten hebben de landbouw in het gebied goed gedaan (nieuw elan, positieve bijdrage aan de kwaliteit van het landschap, lagere kosten/extra inkomsten en dergelijke). Veel boeren beschouwen deze activiteiten echter niet zozeer als MFL dan wel als integraal onderdeel van 'normale' agrarische activiteiten. Het aantal bedrijven met andersoortige MFL activiteiten dan natuur- en landschapsbeheer is hier relatief beperkt¹⁴, hetgeen onder andere tot uiting komt in een relatief lage gemiddelde MFL-omzet per bedrijf in vergelijking tot de andere onderzoeksgebieden. De vereniging NFW is echter druk doende, onder meer in samenwerking met andere partijen in het gelijknamige Nationaal Landschap, om haar aandachtsveld te verbreden naar thema's als energie uit hout, agrotourisme en regiobranding. Ondanks de ambitie komt gebiedsgerichte samenwerking, om tot een verdieping van de MFL te komen voorbij agrarisch natuur- en landschapsbeheer, nog moeizaam van de grond. Ook de bovenregionale samenwerking binnen initiatieven als Vereniging Friese Zorgboeren, Bêd & Brochje, SVR, gezamenlijke PR door toeristische en agro-toeristische bedrijven "Ontdek Ons en Fryslân", en dergelijke) is volgens de nodige geïnterviewden nog minder intensief dan gewenst.

4.9 Naar een onderzoeksagenda voor MFL als gebiedsmodel

In dit onderzoek hebben we onderscheid gemaakt tussen de schaalniveaus activiteiten, bedrijf en gebied. Met name rondom de potentie van MFL als gebiedsmodel, dus MFL als bijdrage aan de kwaliteit en aantrekkelijkheid van plattelandsgebieden en regionale ontwikkeling in brede zin, bestaan nog de nodige kennislacunes¹⁵. Hetzelfde geldt voor de interactie tussen gebieds- en bedrijfsniveau in relatie tot MFL dynamiek en robuustheid. We noemen hier exploratief en tentatief enkele thema's waaraan we tijdens de interviews hebben 'geroken'

en die het potentiële belang van MFL als gebiedsmodel illustreren en –juist daarom– in toekomstig onderzoek nadere uitwerking behoeven.

Onderlinge afhankelijkheidsrelaties tussen bedrijf en gebied

De aantrekkelijkheid en levendigheid van een gebied voor de samenleving als geheel wordt niet bepaald door afzonderlijke multifunctionele boerenbedrijven, maar juist door het totaal aanbod van MFL bedrijvigheid: alles wat er is te zien, te proeven, te beleven, te werken, te ruiken, te spelen, te drinken, te verblijven, etcetera. MFL trekt mensen aan terwijl klassieke landbouwontwikkeling middels schaalvergroting, specialisering, aanpassing van productieomstandigheden, etcetera, juist de neiging heeft mensen te verdrijven. Voor de aantrekkelijkheid van een gebied zijn onder andere van belang:

- dichtheid van MFL activiteiten,
- synergie tussen deze activiteiten,
- complementariteit van MFL activiteiten.

Als extra randvoorwaarde kan het belang van collectiviteit worden toegevoegd in de vorm van gebiedsgerichte samenwerking en institutionele structuren. Klassieke landbouwontwikkeling laat zich niet begrijpen zonder de hele omgeving van toeleverende en afnemende ketenpartijen en publieke interventies in ogenschouw te nemen. Het begrijpen, stimuleren en ontwerpen van MFL-ontwikkeling veronderstelt een focus op gebiedsgerichte benaderingen. Landschap maak je niet alleen, dat doen bedrijven tezamen en daarvoor zijn institutionele afspraken nodig (regels voor landschapsbeheer, benoeming verantwoordelijkheden, controle, financieringsconstructies etcetera). Bedrijven kunnen alleen door samenwerking aantrekkelijkheid op gebiedsniveau creëren. Omgekeerd bieden gebieden met hun specifieke kwaliteiten en reeds aanwezige samenwerkingsstructuren specifieke mogelijkheden voor bedrijfsontwikkeling.

Dit laat zich onder andere illustreren aan de hand van MFL dynamiek in Laag Holland en de Noordelijk Friese Wouden. In beide gebieden is a) de dichtheid van MFL (grote deelname boeren) van cruciaal belang voor gebiedsbeheer en b) de goede organisatie op gebiedsniveau een voorwaarde en stimulators voor MFL potenties op bedrijfsniveau. Tegelijkertijd blijkt de economische betekenis van MFL op bedrijfsniveau in beide gebieden nog achter bij elders (zie onder andere Tabel 4.2). Ofwel, MFL als gebiedsmodel blijft vooralsnog kwetsbaar. De

situatie in Flevoland is duidelijk anders. Hier is de economische robuustheid op bedrijfsniveau sterk ontwikkeld, maar bepaalt MFL veel minder het aanzien van het gebied en is er veel minder sprake van samenwerking rondom gebiedsbeheer. Dus hier is sprake van andersoortige kwetsbaarheden in regionale MFL dynamiek om tot een gebiedsmodel uit te groeien.

Specifieke relaties tussen landbouwproductie en MFL

In lopende debatten wordt de ontwikkeling van landbouwproductie en van MFL nogal eens los van elkaar gezien of zelfs tegenover elkaar gesteld; je kiest voor het een of voor het ander. Er zijn echter gebieden waar er juist dankzij MFL ook agrarische productie is, waar agrarisch natuur- en landschapsbeheer een voorwaarde is voor handhaving van agrarische claims op grondgebruik, ofwel het voortbestaan als boer. Dat geldt bijvoorbeeld voor grote delen van Laag Holland (Waterland, Eilandspolder) en de NFW; in Walcheren is agrarische bedrijvigheid in verschillende deelgebieden vrijwel ondenkbaar zonder 'extra inkomsten'; in bepaalde delen van het Groene Woud beheren MFL-bedrijven gebieden waar een 'klassiek productiebedrijf' niet meer uit de voeten kan; etcetera. Juist via dergelijke specifieke verbindingen tussen MFL-bedrijfsvoering en gebiedsbeheer wordt een belangrijke bijdrage geleverd aan behoud en versterking van bijzondere gebiedskwaliteiten. In andere gebieden, denk aan Flevoland en De Wolden is de relatie tussen landbouwproductie en MFL heel anders en representeert deze veel minder een voorwaarde voor behoud van gebiedskwaliteiten.

Indirecte effecten van MFL

De bijdrage van MFL aan de aantrekkelijkheid en levendigheid van een gebied kent vele indirecte effecten, waaronder de kwaliteit van leven van bewoners en bezoekers (uit het gebied zelf en vanuit 'de stad') en ontwikkelingspotenties voor andere vormen van plattelandsbedrijvigheid. Het belang van MFL reikt dus veel verder dan de economie van afzonderlijke boerenbedrijven. Over deze indirecte effecten is nog weinig bekend, al zijn er wel geluiden dat de economische waarde van de mede door landbouw gecreëerde kwaliteiten van de leefomgeving een veelvoud bedragen van de waarde van landbouwproductie op zichzelf¹⁶. Ook zijn er steeds meer harde aanwijzingen voor de samenhang tussen de prijs van onroerend goed en landschappelijke kwaliteiten.

5. Conclusies

1. MFL activiteiten krijgen vooral in relatie tot elkaar betekenis. Slechts een zeer gering deel staat los van de aanwezigheid van andersoortige MFL activiteiten op bedrijfsniveau, zoals tot uiting komt in een gemiddelde van bijna drie activiteiten per bedrijf.
2. MFL bedrijvigheid is een bewuste toekomststrategie die met name voortkomt uit positieve drijfveren. De behoefte aan 'anders boeren' komt naar voren als belangrijkste motivatie. Daarnaast blijken 'bedrijfsinterne overwegingen' belangrijke drijvende krachten achter de komst van MFL activiteiten. 'Externe stimuli', in de vorm van beleidsondersteuning (vooral) en marktontwikkelingen (in iets mindere mate), blijven vooralsnog duidelijk achter bij beide voorgaande drijfveren.
3. MFL bedrijvigheid is het stadium van kleinschaligheid veelal ontgroeid, zo leert een gemiddelde omzet van 195.000 euro uit nieuwe bedrijfsactiviteiten, een gemiddelde bijdrage van 33 procent aan de totale bedrijfsomzet en een gemiddeld agrarisch grondgebruik van 60 hectare. Daarnaast wijst ook de volgende dynamiek in de tijd op een groeiende betekenis van MFL als bedrijfsmodel:
 - Groeiende MFL omzetten op betrokken bedrijven,
 - Geleidelijke uitbreiding van het aantal MFL activiteiten op betrokken bedrijven,
 - Een snellere opeenvolging van MFL activiteiten bij een meer recente start van nieuwe bedrijfsactiviteiten,
 - Een grotere frequentie aan startcombinaties bij een meer recentere start van MFL activiteiten,
 - Een groeiende betekenis van MFL activiteiten in termen van bijdrage aan het totale bedrijfs- en gezinsinkomen.
4. MFL activiteiten leveren met een gemiddelde bijdrage van 40 procent aan het totale gezinsinkomen een wezenlijke ondersteuning aan inkomensvorming op betrokken agrarische bedrijven. De gemiddelde arbeidsinzet van 3,7 VAK, met bovendien een groeiende totale arbeidsinzet bij een langere MFL levensduur, wijst verder op een positieve bijdrage aan de plattelandseconomie, waarbij indirecte positieve uitstralingseffecten nog buiten beschouwing zijn gelaten.

5. MFL activiteiten kennen een positieve wisselwerking met verdere agrarische ontwikkeling, die overigens op verschillende manieren gestalte kan krijgen. Naast groeiende agrarische omzetten en uitbreiding van het agrarisch grondgebruik kunnen MFL activiteiten ook gepaard gaan met agrarische extensivering en een herdefiniëring van de strategische betekenis van agrarische activiteiten naar een meer indirecte ondersteuning van onderscheidende bedrijfskwaliteiten.
6. MFL bedrijvigheid steunt in de eerste plaats op geleidelijke bedrijfsinvesteringen. Ruim 40 procent van alle bedrijven investeert jaarlijks tussen de 10.000 en 50.000 euro in de agrarische- en nieuwe bedrijfsactiviteiten. Daarnaast laat zich een drietal kleinere groepen MFL bedrijven onderscheiden die zich karakteriseren door forsere bedrijfsinvesteringen (jaarlijks → 50.000 euro), met meer of minder betekenisvolle verschillen in de balans tussen agrarische en niet-agrarische investeringen.
7. Op MFL bedrijven is men opvallend positief over het gezins- en bedrijfsinkomen. Bijna 90 procent is (zeer) tevreden over het totale gezinsinkomen, iets dat vooral terugvoert op een grote mate van tevredenheid over het inkomen uit de nieuwe bedrijfsactiviteiten. Ook bedrijfsopvolging wordt over het algemeen positief beoordeeld, al doen zich hier wel een aantal specifieke problemen voor.
8. De ontwikkeling van MFL activiteiten gaat gepaard met de herontdekking van toegevoegde waarde door onder andere meer invloed op prijsstelling, versterking van onderscheidend vermogen en het creëren van beleving. De ruimere marges op nieuwe producten en diensten maakt boeren minder kwetsbaar voor de grillen van de wereldmarkt en dragen bij aan extra arbeidsplezier.
9. Alhoewel het onderzoek zich voornamelijk heeft gericht op MFL activiteiten en – met name – MFL bedrijvigheid, wijst het eveneens op betekenisvolle regionale verscheidenheid aan MFL dynamiek en robuustheid. Deze regionale verscheidenheid komt onder andere tot uiting in: a) de bijdrage van MFL bedrijvigheid aan gebiedsbeheer; b) de bijdrage van MFL activiteiten aan agrarische inkomensvorming; c) de wisselwerking tussen MFL activiteiten en verdere agrarische ontwikkeling en d) de kracht van nieuwe vormen van gebiedsgerichte samenwerking ondersteunend aan MFL.
10. Eendimensionale verklaringen als MFL tradities, stedelijke nabijheid of landschappelijke kwaliteiten schieten te kort om regionale verscheidenheid aan MFL dynamiek te begrijpen. Het gaat telkens om gebiedsspecifieke kansen en belemmeringen voor verdere ontwikkelingspotenties van MFL, inclusief mogelijke perspectieven om uit te kunnen groeien tot een model voor gebiedsontwikkeling.

Noten

1. Zie: Dynamiek en Robuustheid van Multifunctionele Landbouw, Rapportage 1: Stand van Zaken, Wageningen University, Wageningen 2009.
2. Hetzelfde geldt overigens ook voor de CBS-gegevens.
3. Deze onderschatting is waarschijnlijk deels onbewust en lijkt soms ook gebaseerd op het 'gevoelsmatige gewicht' dat de agrarische en MFL activiteiten in de ogen van de respondenten hebben. Zo gaf men soms aan dat door de lage melkprijzen niets aan de melk was verdiend, maar vermeldde bij het inkomen een verhouding van 50 procent MFL – 50 procent agrarisch. Daarnaast kan de vrees bestaan dat diepgaande inzichten in de financiële betekenis van de nieuwe bedrijfsactiviteiten consequenties zou kunnen hebben in termen als afdrachten van contributies, wet- en regelgeving etcetera.
4. De resultaten wat betreft bedrijfsopvolging komen overeen met de geschetste overnameperspectieven van MFL bedrijven in: Stokkers et al. (2010), Opvolgers gezocht voor het boerenbedrijf. LEI-rapport 2010-042, Den Haag.
5. Voor de vele activiteiten zie onder andere: www.hetgroenewoud.com, www.waterlandendijken.nl en www.noardlikefryskewalden.nl.
6. Landzijde is het loket tussen zorgverzekeraars en zorgboeren in de provincie Noord-Holland. Cliënten vinden via Landzijde een geschikte plaats en zorgboeren hoeven niet zelf op zoek naar cliënten (www.landzijde.nl).
7. Zie: Roest en Schouten (2010), Kijk op multifunctionele landbouw: ontwikkelingen per provincie. LEI-rapport nr. 2010-063, Den Haag.
8. Deze opvatting is niet alleen gebaseerd op onderhavig onderzoek, maar vooral op interviews met vertegenwoordigers van onder andere Water, Land en Dijken, de gemeente Amsterdam en de Provincie Noord-Holland en op beleidsdocumenten over het Nationaal Landschap Laag Holland. Zie onder andere: Provincie Noord-Holland (2007), Landscape policy of Noord-Holland, National Landscape Laag Holland, Haarlem. Voor verdere analyse van stad-platteland relaties in Laag Holland zie ook: Broekhuizen, R. van en H. Oostindie (2010), National Landscape Laag Holland; rural web dynamics in a metropolitan landscape. In: Milone, P. and F. Ventura (eds.) (2010), Networking the Rural; The future of green regions, Van Gorcum, Assen
9. De Relatienota van 1975, waarbinnen grote delen van Waterland werden aangewezen als toekomstig natuurreservaat, is hierbij een belangrijk moment geweest; de barrières voor verdergaande klassieke modernisering werden toen steeds duidelijker zichtbaar.
10. Zie: boerenstadswens.nl, www.proeftuin.amsterdam.nl en boerderijeducatie-amsterdam.nl.
11. Vooral in de gemeente Veere blijkt de definitie van 'volwaardig agrarisch bedrijf' voor de nodige spanningen te zorgen wat betreft het vergunningenbeleid rondom uitbreidingen en nieuwe vestiging van bijvoorbeeld campings.
12. Zoals onder tot uiting komt in het gegeven dat het in de Wolden niet eenvoudig bleek om 20 bedrijven te vinden voor de interviews.
13. Zie: Oostindie, H. en R. van Broekhuizen (2005), Landbouw en platteland in de Wolden; een studie naar agrarische ontwikkeling, verbrede landbouw en nieuwe bedrijvigheid in voormalige boerderijen in de gemeente de Wolden, WUR, Wageningen.
14. Vandaar ook de uitbreiding van het oorspronkelijke onderzoeksgebied Noordelijke Friese Wouden.
15. Zie: Kempenaar et al. (2009), Multifunctionele landbouw en landschap. Alterra rapport 1937, Wageningen.
16. Zie ook prof. M. Keyzer, onder andere. hoogleraar wiskundige economie aan de VU en hoogleeraar landbouwpolitiek in China, in een interview in Boerderij 10-8-2010 en voor een voorbeeld van regiobranding in Ierland: www.fuchsiabrand.com.

Bijlagen

Tabellen behorend bij hoofdstuk 2: MFL activiteiten

MFL ACTIVITEITEN ALS ONDERDEEL VAN COMBINATIES

(NB = Natuurbeheer, HV = Huisverkoop, SP = Streekproductie, ZO = Zorg, ED = Educatie, AT = Agro-toerisme, KO = Kinderopvang)

Activiteit	N	Gemiddeld aantal activiteiten als onderdeel van MFL combinaties			Gemiddelde omzet uit MFL combinaties (euro's)		
		Totaal	MFL levensduur < 10 jaar	MFL levensduur > 10 jaar	Totaal	MFL levensduur < 10 jaar	MFL levensduur > 10 jaar
NB	51	3,5	3,2	3,8	106.000	82.000	138.000
SP	23	4,2	4,4	4,0	465.000	110.000	650.000
HV	43	3,5	3,9	3,1	220.000	115.000	325.000
ZO	33	3,6	3,7	3,4	130.000	95.000	240.000
ED	27	4,1	4,1	4,1	165.000	190.000	120.000
AT	65	3,1	3,4	2,5	200.000	120.000	200.000
KO	7	2,6	2,6	-	375.000	375.000	-

MFL ONTWIKKELINGSTRAJECTEN

Startactiviteit	N	Levensduur		Levensduur	
		< 10 jaar Relatief veel voorkomende 1e vervolgactiviteiten	> 10 jaar	< 10 jaar Relatief veel voorkomende 2e vervolgactiviteiten	> 10 jaar
NB	22	ZO/ED/KO	AT; HV/SP	-	ZO/ED/KO; AT
SP/HV	26	NB; ZO/ED/KO	NB	-	AT; ZO/ED/KO
ZO/ED/KO	13	NB	AT	HV/SP	NB
AT	30	ZO/ED/KO; NB	NB	ZO/ED/KO	ZO/ED/KO

MFL ONTWIKKELINGSTRAJECTEN IN DE TIJD

	Totaal	MFL levensduur < 10 jaar	MFL levensduur > 10 jaar
Gemiddelde periode tussen startactiviteit(-en) en 1e MFL-vervolgactiviteit(en)	8,6 jaar (N=88)	4,4 jaar (N=27)	10,4 jaar (N=61)
Gemiddelde periode tussen 1e MFL vervolgactiviteit(en) en 2e vervolgactiviteit(en)	5,5 jaar (N=38)	2,3 jaar (N=10)	6,6 jaar (N=28)

MFL INVESTERINGSHOUDINGEN & DRIJFVEREN

% (zeer) hoge mate van belang	Geleidelijk tot geringe investeerder in beide (N=48)	Forse agr. investeerder, geleidelijk tot gering in MFL activiteiten (N=31)	Forse investeerder in beide (N=21)	Forse investeerder in MFL, geleidelijk tot gering in agr. activiteiten (N=20)
Meer contact tussen burger en agrarische sector	69	81	67	85
Meer contact met consument / burger	67	58	57	70
Behoeft aan aanvullend inkomen	62	57	57	55
Risicospreiding over meerdere takken	51	39	65	60
Goede invulling beschikbare arbeid	42	54	57	35
Meer greep op eigen bedrijfsontwikkeling	33	42	52	55
Eigen inkomensactiviteit partner	42	36	48	35
Logische vervolgstap na eerdere MFL activiteiten	41	32	32	35
Opdringende nieuwe marktpotenties	44	23	24	35
Meer greep op eigen productafzet	27	25	52	28
Vergroting bedrijfsover nameperspectief	25	36	33	25
Inspirerende voorbeelden eigen omgeving	21	19	24	35
Actieve ondersteuning vanuit de omgeving	23	26	19	15
Interessante subsidieregeling	23	16	19	10

MFL INVESTERINGSHOUDINGEN & AGRARISCHE DYNAMIEK

	Geleidelijk tot geringe investeerder in beide (N=48)	Forse agr. investeerder, geleidelijk tot gering in MFL activiteiten (N=31)	Forse investeerder in beide (N=21)	Forse investeerder in MFL, geleidelijk tot gering in agr. activiteiten (N=20)
Schatting agrarische bedrijfsomzet (in euro's)	275.000 (N=32)	410.000 (N=27)	545.000 (N=17)	165.000 (N=16)
Gem. grondgebr. (eigendom + pacht) (ha)	64	65	69	31
% bedrijven binnen groep met groeiend grondgebruik	40	65	66	5
% bedrijven met afnemend grondgebruik	17	3	0	40
% bedrijven met groeiende agrarische bedrijfsomzet	36	44	62	25
% bedrijven met afnemende agrarische bedrijfsomzet	21	7	5	50

MFL INVESTERINGSHOUDINGEN & BEDRIJFSKARAKTERISTIEKEN

	Geleidelijk tot geringe investeerder in beide (N=48)	Forse agr. investeerder, geleidelijk tot gering in MFL activiteiten (N=31)	Forse investeerder in beide (N=21)	Forse investeerder in MFL, geleidelijk tot gering in agr. activiteiten (N=20)
Schatting totale bedrijfsomzet (euro's)	275.000 (N=32)	400.000 (N=21)	1,1 miljoen (N=15)	375.000 (N=14)
Gem. aantal VAK totaal	2,4	3,7	6,4	3,9
Gem. % VAK familie	89	82	66	71
Groeiende MFL arbeidsinzet sinds start	70	60	81	80
Groeiende agrarische arbeidsinzet sinds start	34	45	47	25
Afnemende agrarische arbeidsinzet sinds start	22	7	10	35
Schatting MFL omzet (in euro's)	75.000 (N=36)	50.000 (N=24)	600.000 (N=18)	225.000 (N=15)
Gem. aantal MFL activiteiten	2,9	2,6	3,0	3,1
Gem. levensduur MFL bedrijvigheid	1994	1995	1994	1997
Relatief vaak aanwezige MFL activiteiten	NB + ZO	NB + ZO	HV+SP +AT	HV+ED +AT + KO
Belangrijkste MFL startactiviteiten	AT	NB + Combinaties	HV/SP + Comb.	Comb. + HV/SP
Gemiddelde MFL bijdrage aan totale bedrijfsomzet (% totaal)	30	18	35	62
Gemiddelde MFL bijdrage aan totale gezinsinkomen (% totale gezinsinkomen)	40	31	38	53
(zeer) tevreden met agrarisch inkomen	40	45	62	45
(zeer) tevreden met inkomen uit MFL activiteiten (%)	83	84	90	100
(zeer) tevreden met tot. gezinsinkomen (%)	95	90	95	100

MFL INVESTERINGSHOUDINGEN & BEDRIJFSOPVOLGING

	Geleidelijk tot geringe investeerder in beide (N=48)	Forse agr. investeerder, geleidelijk tot gering in MFL activiteiten (N=31)	Forse investeerder in beide (N=21)	Forse investeerder in MFL, geleidelijk tot gering in agr. activiteiten (N=20)
Gemiddelde leeftijd respondent	50	49	50	46
% bedrijven met opvolger	33	58	45	33
% bedrijven zonder opvolger	13	-	5	5
Opvolging goed mogelijk	21	45	30	24
Opvolging onmogelijk	6	0	5	0
Opvolging wordt bemoeilijkt door specifieke combinatie aan bedrijfsactiviteiten (% (volledig) mee eens)	23	23	22	44
Meer overnamekansen dan voor gangbaar bedrijf (idem)	32	29	45	40
Bedrijfsopvolging vraagt om nieuwe vormen van bedrijfsorganisatie (idem)	30	27	32	28

MFL INVESTERINGSHOUDINGEN & FACTOREN VAN BELANG VOOR VERDERE BEDRIJFSONTWIKKELING

% = (zeer) hoge mate van belang	Geleidelijk tot geringe investeerder in beide (N=48)	Forse agr. investeerder, geleidelijk tot gering in MFL activiteiten (N=31)	Forse investeerder in beide (N=21)	Forse investeerder in MFL, geleidelijk tot gering in agr. activiteiten (N=20)
Medewerking overheden	87	90	95	95
Eensgezindheid binnen bedrijf				
m.b.t. toekomstige ontwikkeling	93	97	90	79
Verdere ontwikkeling eigen expertise	81	83	85	90
Ondersteuning op gebied van kennis	68	70	86	95
Goedkeuring van bewoners in de buurt	68	76	76	74
Ontwikkeling regionale markten waarop bedrijf actief is	70	70	90	80
Verdere ontwikkeling expertise partner / gezinsleden	63	70	62	79
Financiële ondersteuning	48	57	67	63
Betere samenwerking met andere MFL- bedrijven in eigen regio	54	40	57	55
Betere samenwerking met andere ondernemers in eigen regio	44	47	57	58
Verdere ontwikkeling expertise werknemers	37	33	56	84
Marktondersteuning	54	34	62	22
Meer aandacht voor nieuwe bedrijfsactiviteiten bij kredietverstrekkers	32	40	52	32
Ontwikkeling internationale markten	43	58	33	5

MFL INVESTERINGSHOUDINGEN & OPVATTINGEN OVER SAMENWERKING

% (zeer) belangrijke samenwerkingspartner	Geleidelijk tot geringe investeerder in beide (N=48)	Forse agr. investeerder, geleidelijk tot gering in MFL activiteiten (N=31)	Forse investeerder in beide (N=21)	Forse investeerder in MFL, geleidelijk tot gering in agr. activiteiten (N=20)
Lokale overheid	56	68	84	71
MFL bedrijven binnen eigen regio	32	52	70	52
Nieuwe marktpartijen / afnemers	41	42	47	67
Regionale kennisinstellingen	30	48	55	57
Andere plattelandsondernemers binnen eigen regio	27	45	50	53
Natuurorganisaties	33	48	42	29
Landelijke kennisinstellingen	18	39	50	38
Andere MFL bedrijven / plattelands- ondernemers buiten eigen regio	21	26	35	35

MFL BEDRIJVIGHEID & FACTOREN VAN BELANG VOOR VERDERE BEDRIJFSONTWIKKELING

% (zeer) belangrijke factor	Alle MFL bedrijven (N=120)	MFL levensduur < 10 jaar (N=41)	MFL levensduur > 10 jaar (N=79)
Medewerking overheden	91	91	90
Eensgezindheid binnen bedrijf m.b.t. toekomstige ontwikkeling	90	91	90
Verdere ontwikkeling eigen expertise	84	86	83
Ondersteuning op gebied van kennis	76	79	75
Ontwikkeling regionale markten	76	80	73
Goedkeuring van bewoners in de buurt	73	67	76
Verdere ontwikkeling expertise partner / gezinsleden	71	69	72
Financiële ondersteuning	57	63	53
Betere samenwerking met andere MFL bedrijven in eigen regio	51	58	47
Betere samenwerking met andere plattelands- ondernemers in eigen regio	50	51	49
Verdere ontwikkeling expertise werknemers	49	50	49
Marktondersteuning	45	46	44
Meer aandacht voor nieuwe bedrijfsactiviteiten bij kredietverstrekkers	38	39	38
Ontwikkeling internationale markten	38	42	35

Tabellen behorend bij hoofdstuk 4: MFL op gebiedsniveau

MFL ACTIVITEITEN PER GEBIED

(NB = Natuurbeheer, HV = Huisverkoop, SP = Streekproductie, ZO = Zorg, ED = Educatie, AT = Agro-toerisme, KO = Kinderopvang)

% MFL Bedrijven met	NB	SP	HV	ZO	ED	KO	AT
Groene Woud	57	38	43	38	48	5	67
Flevoland	37	42	58	37	37	21	42
Laag Holland	75	55	60	40	35	0	75
Walcheren / Zuid Beveland	45	30	60	15	15	10	75
De Wolden e.o.	40	10	40	45	15	5	70
Noordelijke Friese Wouden e.o.	65	8	45	35	35	0	65

DRIJFVEREN PER GEBIED

% in (zeer) hoge mate van belang als drijfveer voor start MFL activiteiten	GW	FL	LH	W/ZB	DW	NFW
Meer contact tussen burger en agrarische sector	62	53	90	80	65	70
Meer contact met consument / burger	62	53	70	70	55	70
Behoeft aan aanvullend inkomen	76	53	75	65	50	35
Risicospreiding over meerdere takken	42	37	74	80	30	47
Goede invulling beschikbare arbeid	43	26	45	65	40	40
Meer greep op eigen bedrijfsontwikkeling	67	42	35	40	35	35
Eigen inkomensactiviteit partner	43	47	45	45	15	45
Logische vervolgstap na eerdere MFL activiteiten	62	47	33	24	22	40
Opdringende nieuwe marktpotenties	38	16	35	45	30	35
Meer greep op eigen productafzet	38	53	33	33	6	25
Vergroting bedrijfsovernameperspectief	43	16	45	35	15	20
Inspirerende voorbeelden eigen omgeving	19	11	30	30	30	20
Actieve ondersteuning vanuit de omgeving	33	11	40	25	5	15
Interessante subsidieregeling	10	26	35	10	15	15

BEDRIJFSOPVOLGING PER GEBIED

In hoeverre wordt bedrijfsopvolging mogelijk geacht?					
(% totaal)	goed mogelijk	mogelijk, maar niet eenvoudig	mogelijk, maar veronderstelt nieuwe constructies voor bedrijfsopvolging	onmogelijk	opvolging niet aan de orde
Groene Woud	14	24	10	0	52
Flevoland	33	21	5	0	42
Laag Holland	35	25	0	0	40
Z-Beveland/Wal	26	32	0	5	37
De Wolden e.o.	25	30	5	5	35
N-Friese Wouden e.o.	45	30	0	10	15

Dynamiek en robuustheid van multifunctionele landbouw

Resultaten

Als geheel beoogt het project een bijdrage te leveren aan:

- Het verdiepen van huidige inzichten in de kritische succes- en faal-factoren voor multifunctionele landbouw in Nederland.
- Expertiseopbouw en verankering van nieuwe kennis in zowel wetenschappelijk als hoger en middelbaar beroepsonderwijs.
- Het opbouwen van een expertisenetwerk multifunctionele landbouw.

Onderzoekspartners

Het onderzoek wordt uitgevoerd door de volgende leerstoelgroepen van Wageningen University:

- Rurale Sociologie (algemene coördinatie).
- Educatie- en Competentiestudies.
- Economie van Consumenten en Huishoudens (deelstudie maatschappelijke relevantie).

Daarnaast wordt actief gezocht naar mogelijke samenwerking met andere partners binnen en buiten de WUR.

Informatie

Han.wiskerke@wur.nl
(algemeen projectcoördinator)

Henk.oostindie@wur.nl
Pieter.seuneke@wur.nl

weblog
www.multifunctionelelandbouw.wordpress.com

Ministerie van Economische Zaken,
Landbouw en Innovatie

